

נספח תיעוד מקדים לתכנית מס' 7/470/03 - יער נחל שמריה רנן

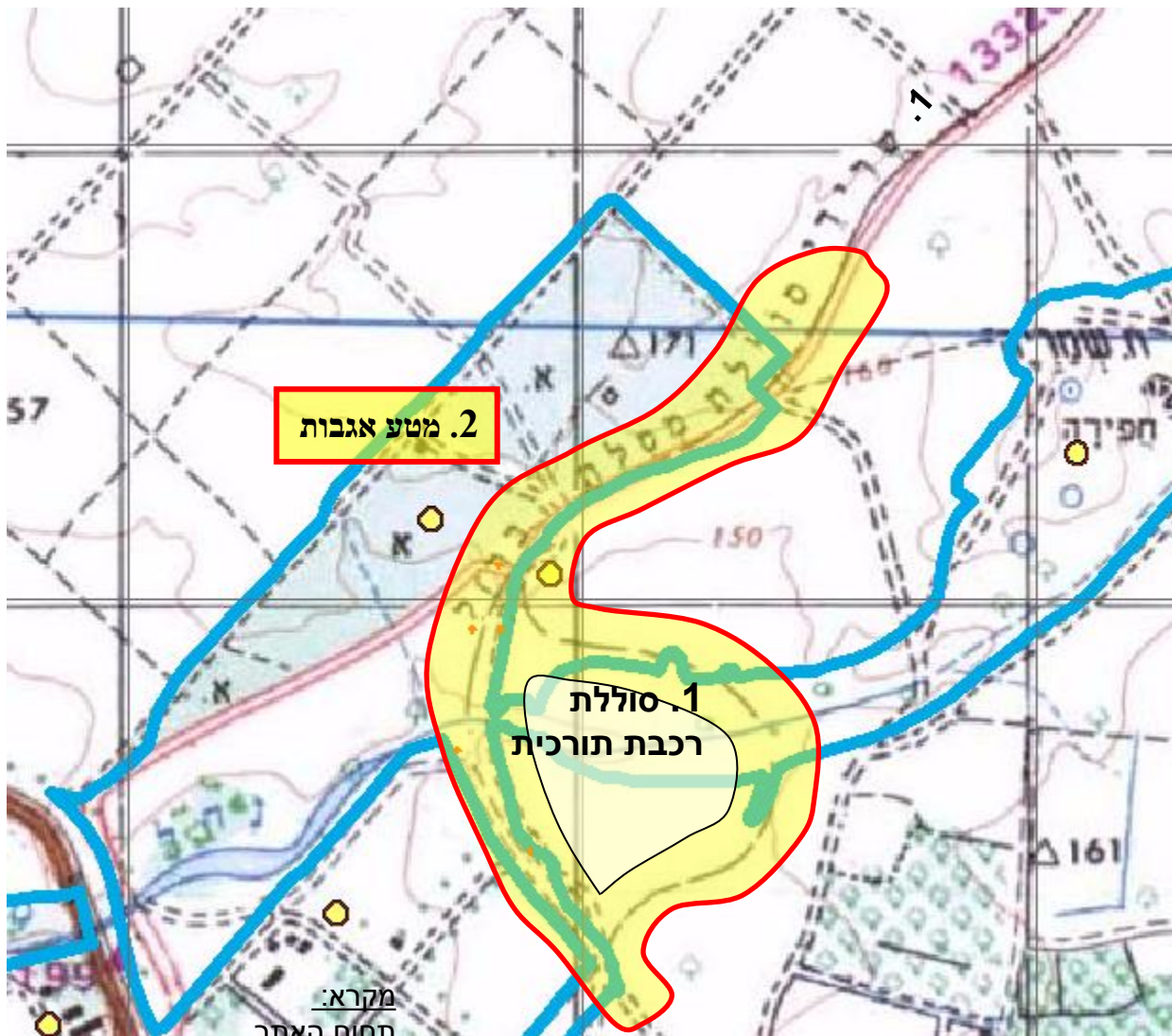

נערך עבור:
הקרן הקיימת לישראל
מרחב דרום

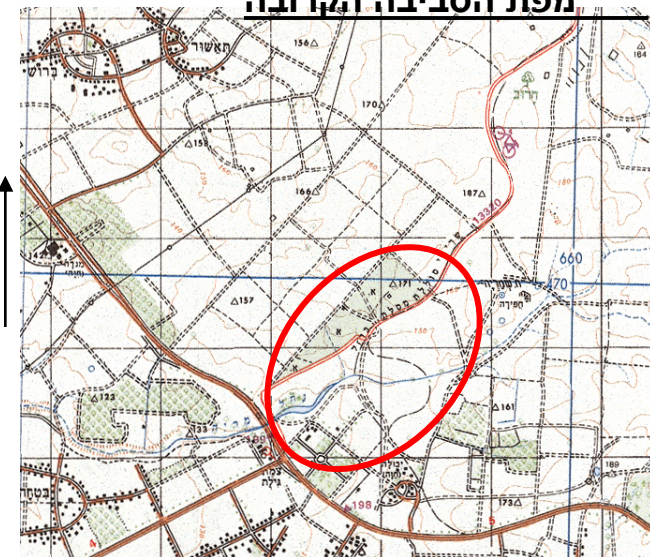
פברואר 2012

דף	תוכן העניינים
2	1. <u>נתונים כלליים:</u>
3	1.א. גבולות היער
	1.א.1. הסבר
4	1.ב. אתרים 1-2
	1.ב.1. מפת הסביבה הקרובה
	2.ב.1. מפת המקום
	3.ב.1. פרטי המקום
5	1.ג. אתרים מס' 3-5
	1.ג.1. מפת הסביבה הקרובה
	2.ג.1. מפת המקום
	3.ג.1. פרטי המקום
6	2. <u>נתונים סטטוטוריים:</u>
7	2.א. תשריט מצב מוצע ומרכיביו
	2.ב. אתר עתיקות מוכרז – רשות העתיקות
8	3. <u>רקע היסטורי ותרבותי</u>
19	3.א. סקירה של תולדות האזור
	3.א.1. ביבליוגרפיה של פרק 3.א.
20	4. <u>האתרים</u>
	4.א. אתר 1 – סוללת רכבת תורנית
21-26	4.א.1. מפות היסטוריות, צילומי אויר והשוואתם
27-33	4.א.2. צילומים כלליים של האתר
34-35	4.א.3. מבנים ומתקנים בתוואי הסוללה
36	4.ב. אתר 2 – מטע האגבות
37	4.ב.1. הסיפור של האגבות בנגב
38	4.ב.2. צילומים היסטוריים ועדכניים
39	4.ג. אתר 3 – מד ספיקה
40	4.ג.1. הסיפור של מד הספיקה
41	4.ג.2. צילומים כלליים
42	4.ג.3. פרטי קונסטרוקציה של הגישרון
43	4.ד. אתר 4 – גבי שמריה
44	4.ד.1. הסיפור של הבורות והגבים
45	4.ד.2. צילומים כלליים - הגבים
46	4.ד.3. צילומים מיתקני מים
47	4.ה. אתר 5 – בור מים בנחל שמריה
48	4.ה.1. צילומים כלליים
49	4.ה.2. צילום פנים בור המים
50	5. <u>סיכום – הערכת האתר</u>
51-52	6. <u>המלצות והנחיות לשימור</u>
53	7. <u>פרטי עורך התיעוד</u>
54	8. <u>מקורות</u>

1.ג. מפת המקום
אתר מס' 1: סוללת רכבת תורכית
אתר מס' 2: מטע אגבות

1.ב. אתרים מס' 1-3:
מפת הסביבה הקרובה

1.ד. פרטי המקום

אתר מס' 1: סוללת רכבת תורכית.

גוש: 100235

חלקי חלקה: 1, 12, 13

נ.צ.: 167823/583933

אתר מס' 2: מטע אגבות.

גוש: 100236

חלקה: 7

נ.צ.: 167665/584167

שני האתרים צמודים זה לזה.

גבולותיהם: בדרום – משתלת גילת, במזרח – חירבת שמריה, בצפון – שטחים חקלאיים ושמורת נחל גר עליון, במערב – שטח חקלאי של מושבים ברוש ותאשור. **בעל הקרקע:** מינהל מקרקעי ישראל

מפת הסביבה הקרובה

1.ו. מפת המקום
 אתר מס' 3: מד ספיקה
 אתר מס' 4: גבי שמריה
 אתר מס' 5: בור מים.

1.ז. פרטי המקום

אתר מס' 3: מד ספיקה

נ.צ.: 165200 ; 583100

אתר מס' 4: גבי שמריה

נ.צ.: 164128 ; 583415

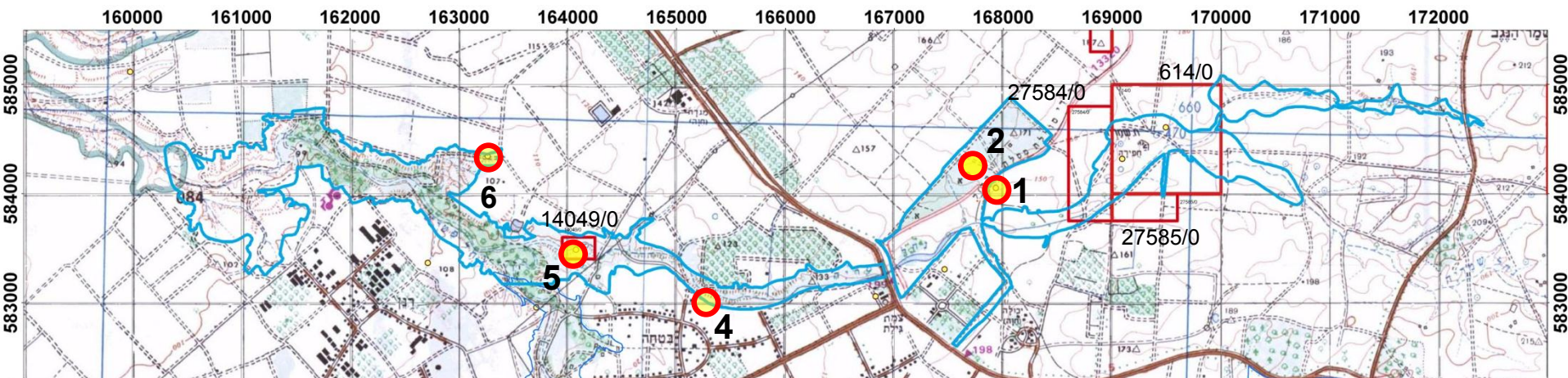
אתר מס' 5: בור מים

נ.צ.: 163305 ; 584340

אתרים מס' 3 ו-4 נמצאים באפיק הנחל במקביל לרחוב הצפוני של מושב בטחה, מדרום לכביש מס' 25.
 אתר מס' 5 נמצא מצפון למושב רנן על גדת ערוץ ניקוז משני של נחל שמריה.

בעל הקרקע: מינהל מקרקעי ישראל

2.ב. אתרי עתיקות מוכרזים – רשות העתיקות

מס' אתר מוכרז:	שם	מימצאים:
614/0	שמריה	שרידי ישוב גדול, שרידי כנסייה, פריטים אדריכליים, מערות, בורות מים חצובים וחרסים מן התקופות הביזנטית והערבית הקדומה.
27584/0	שמריה	---
27585/0	שמריה	---
14049/0(*)	בטחה	מחצבות עתיקות, סכר, בארות, מאגורה, חרסים מן התקופה הביזנטית .

(*) אתר מס' 5 נמצא בתחום אתר עתיקות מוכרז "בטחה" מס' 14049/0.

3. רקע היסטוריו-תרבותי

3.א. סקירה של תולדות האתר

הקדמה:

תכנית מספר 7/470/03 "מכסה" רק חלק קטן מחבל הבשור, המהווה מצידו חלק מהגלב הצפון מערבי. ולמרות זאת, התהליכים ההיסטוריים, שהתרחשו בארץ, כחלק מתהליכים נרחבים יותר במזרח התיכון כולו, לא דילגו על חבל הבשור. יותר מכך, אפילו במקרים מסוימים התחום בקו הכחול, ניכרים העקבות של תרבות האדם והחיות הנופי, שהותירו אחריהם אותם תהליכים היסטוריים וגיאופוליטיים.

הן בחבל הבשור והן באזור המצומצם יותר הכולל את הנחלים שמריה, פטיש, אופקים, הלמות, חצרים ותפרח והמרחב שביניהם, התגלו וקיימים שרידים כמעט מכל התקופות המוכרות בארץ: מתקופת האבן, התקופה הכלקוליתית, תקופת הברזל (הישראלית), הפרסית, ההלניסטית, הרומית, הביזנטית, הערבית הקדומה, מעט מהצלבנית ומהממלוכית, מהתקופה העות'מאנית והמנדט הבריטי, הקמת המדינה ויישוב הגלב.

במילים אחרות: השרידים/האתרים המתועדים בעבודה זו מבטאים פרקים חשובים בסיפור של התיישבות ופעילות האדם באזור. אך על מנת להבינם לעומקם, יש לתאר קודם את התהליכים ו/או המאורעות ההיסטוריים "הגדולים", ולאורם לבחון את ההקשר של הממצאים ואת משמעויותיהם.

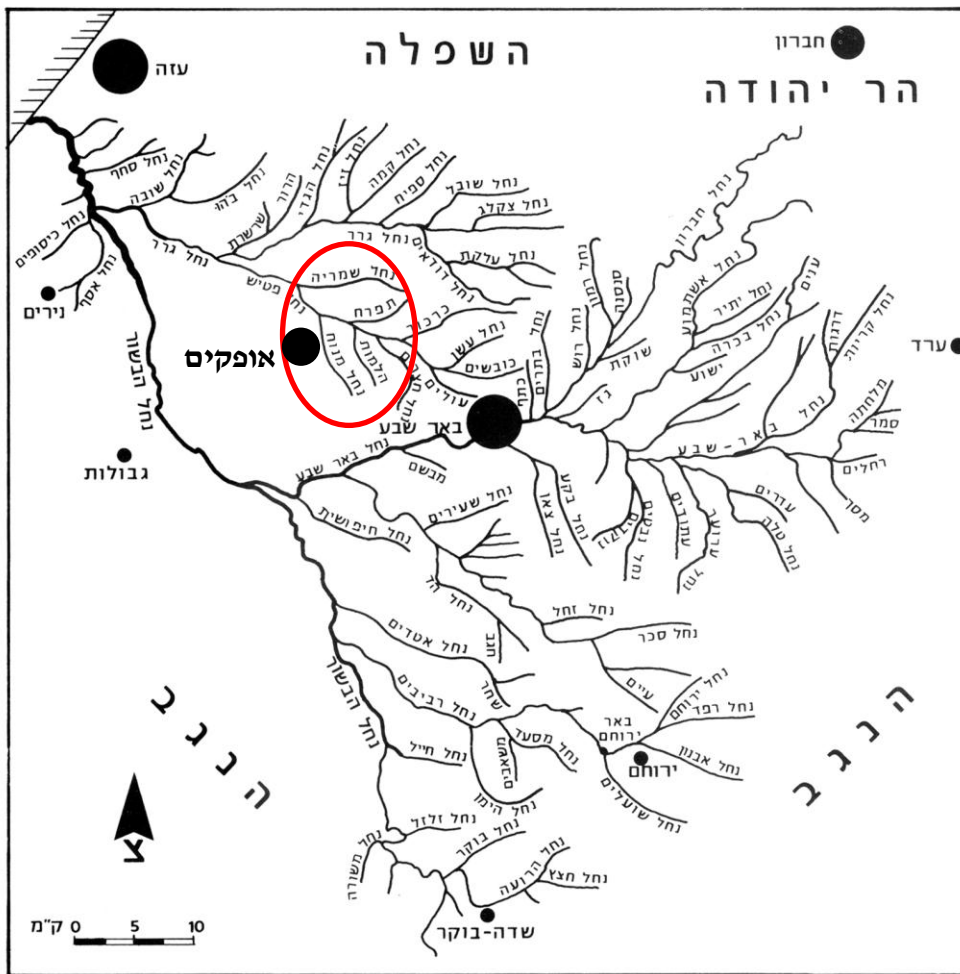
לאזור מאפיינים יחודיים שהשפיעו על התהליכים והמאורעות: הוא צחיח למחצה וממוקם על גבול המזרע והשימון; ולכן בכל התקופות שהאדם ישב באזור היה עליו להסתגל לקשיי הסביבה הטבעית ולמצוא פתרונות לבעיות המים והחקלאות; האזור הוא גשר גיאוגרפי בין יבשות, על כל המשמעויות הכלכליות, הפוליטיות, הלוגיסטיות והצבאיות שנילוו לכך בתקופות השונות.

השרידים שנותרו בשטח הם תוצרים ישירים של מאפיינים אלה, וניתן לחלק אותם לארבע קבוצות עיקריות:

מתקני מים, חקלאות, מבנים צבאיים, דרכים ומסילות ברזל.

המשותף להם – כולם הפכו לחלק בלתי נפרד, אך שברירי ועדין מאוד, מהנוף הסובב, לסממני "נוף-תרבות" ובעצם "ל"תבנית-נוף-מולדת". על כך יורחב בהמשך.

האזור על רקע נחל הבשור ויובליו

על בסיס מפה, דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986, עמ' 28

תמצית לוח הזמנים ההיסטוריים:

תקופת האבן	עד 4500	לפנה"ס
כלקוליתית	3300-4500	"-
תקופת הברונזה	1200-3300	"-
תקופת הברזל	586-1150	"- (הישראלית)
התקופה הפרסית	332-442	"-
הלניסטית	63-332	"-
רומית	324 עד -63	לספירה

638-324	ביזנטית
1099-638	ערבית הקדומה
1291-1099	צלבנית
1517-1260	ממלוכית
1917-1517	העות'מנית
1948-1917	המנדט הבריטי
1948 ואילך	מדינת ישראל

תקופה האבן: הממצאים הארכיאולוגיים הקדומים ביותר המעידים על נוכחות האדם בחבל הבשור, הם מהתרבות האשלית העליונה (לפני כ-150-100 אלף שנה) - אבני יד וכלי צור. מהתקופה הניאוליתית נותרו בחבל שרידי כלים, ראשי חיצים ולהבים מאבני צור. התמונה העולה היא של חברות ציידים הנעות בעקבות הצייד ברחבי הנגב הצפוני ואינן חונות או מתיישבות בו.

התקופה הכלקוליתית היא הראשונה מתוך שלוש תקופות שיא של ההתיישבות האדם בחבל הבשור (השניה היא התקופה הביזנטית והשלישית - המאה העשרים וזמננו). שרידים רבים מאוד של התקופה הכלקוליתית קיימים בכל חבלי הארץ, אך הישוב הכלקוליתי האינטנסיבי ביותר היה בנגב הצפון מערבי. לפי מיקומם מסווגים אותם: 1. אתרים על גדות הנחלים, 2. אתרים במישור. את דגם הישוב מסווגים: אתרי ענק, כפרים, ומבנים בודדים. אתרי הענק היו בשטח של 100 דונם ויותר והיו מעין מרכזים אזוריים או שבטיים לכפרים סביבם. נמצאו גם בתי קברות גדולים. הישובים שכנו בסמיכות זה לזה ובצפיפות. הם התבססו בעיקר כבשים, משק חלב מפותח, מרעה, תבואות חורף וצייד. אתר גילת הוא דוגמא לישוב כלקוליתי גדול בשטח הנסקר בעבודה זו (המסומן בעיגול אדום). הוא שוכן על גדת נחל פטיש, בין מושב גילת ואופקים. התגלו בו מבנים, מקדש ומתקנים. המקדש מורכב מחצר גדולה ומספר חדרי רוחב קטנים. נמצאו בו כלי חרס מיוחדים, פסלים מחרס וגרניט, כלי אלבסטר (בהט) ואובסידיאן, וחפצים מחומרי גלם נוספים שאינם מהאזור ומעידים על סחר בינלאומי עם מצרים ואנטוליה. האתר כוסה בעפר לאחר איסוף הממצאים.

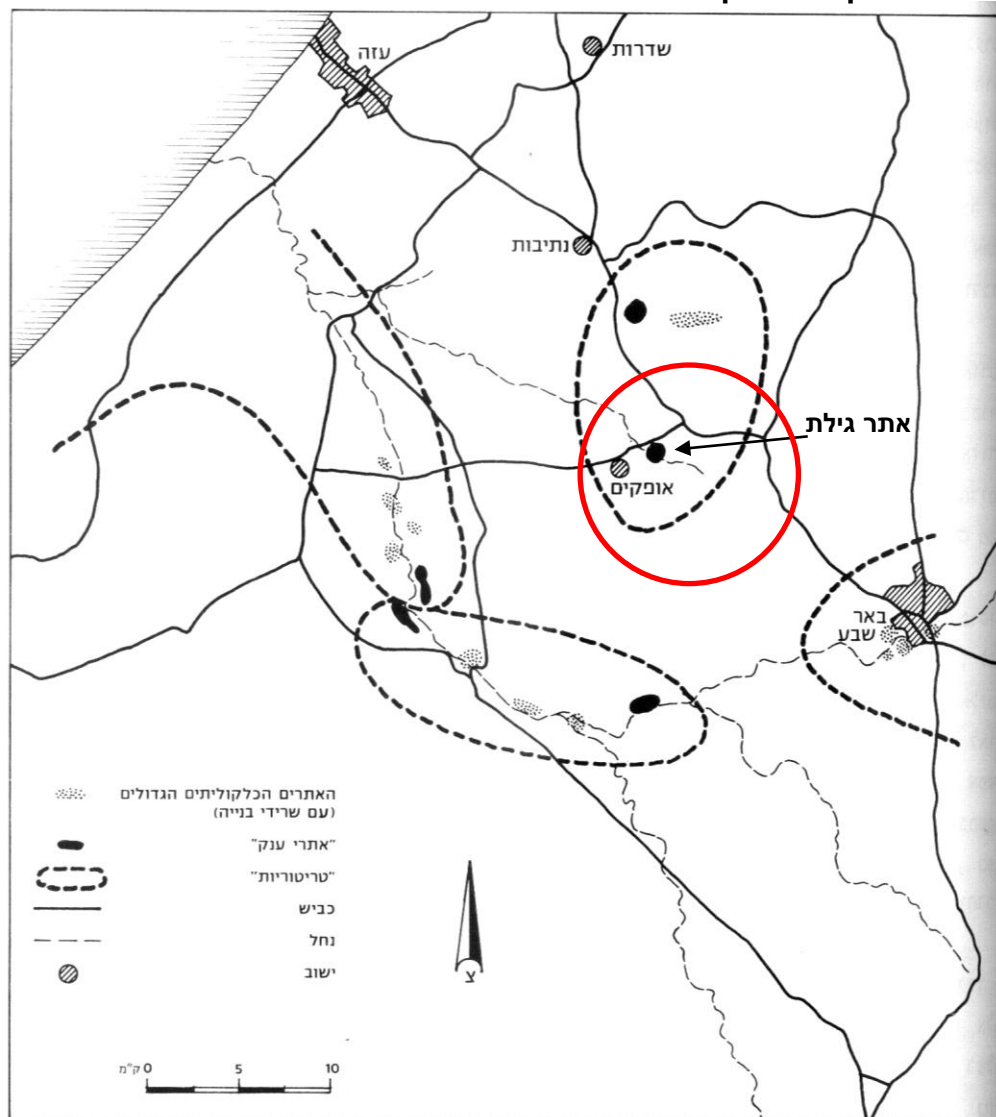
תקופת הברונזה (התקופה הכנענית) בתקופת הברונזה הקדומה חבל הבשור הפך לאזור מעבר עם השפעה מצרית חזקה. התפתחו בו צירי תנועה בין מצרים וארץ כנען ותחנות דרכים עם מסחר מפותח. לאורך צירי התנועה נמצאו אתרי חניה, חלקם מבוצרים, בעיקר ליד נחל הבשור (אך לא באזור שלנו).

תקופת הברונזה הביניימית מתאפיינת בנייתן ממצרים ובקשרים עם סוריה ולבנון, תרבות נוודית, עיסוק בסחר ובעיבוד נחושת. חבל הבשור חזר לשמש אזור מעבר ללא ישובי קבע אך מוקף במרכזי אוכלוסיה צפופים.

תקופת הברונזה התיכונה (כ-450 שנה עד אמצע המאה השש עשרה לפנה"ס) מתאפיינת ב"ערי מדינה" כנעניות, ביצורים מפותחים, חידוש התרבות, האמנות והפולחן והקשרים עם מצרים. הממצאים בחבל הבשור מלמדים על דרך שחצתה את האזור לרוחבו (לאורך נחל גרר) ולאורכה היו מקומות ישוב מבוצרים שהגנו על הדרך ועל מקורות המים (מעין לימס).

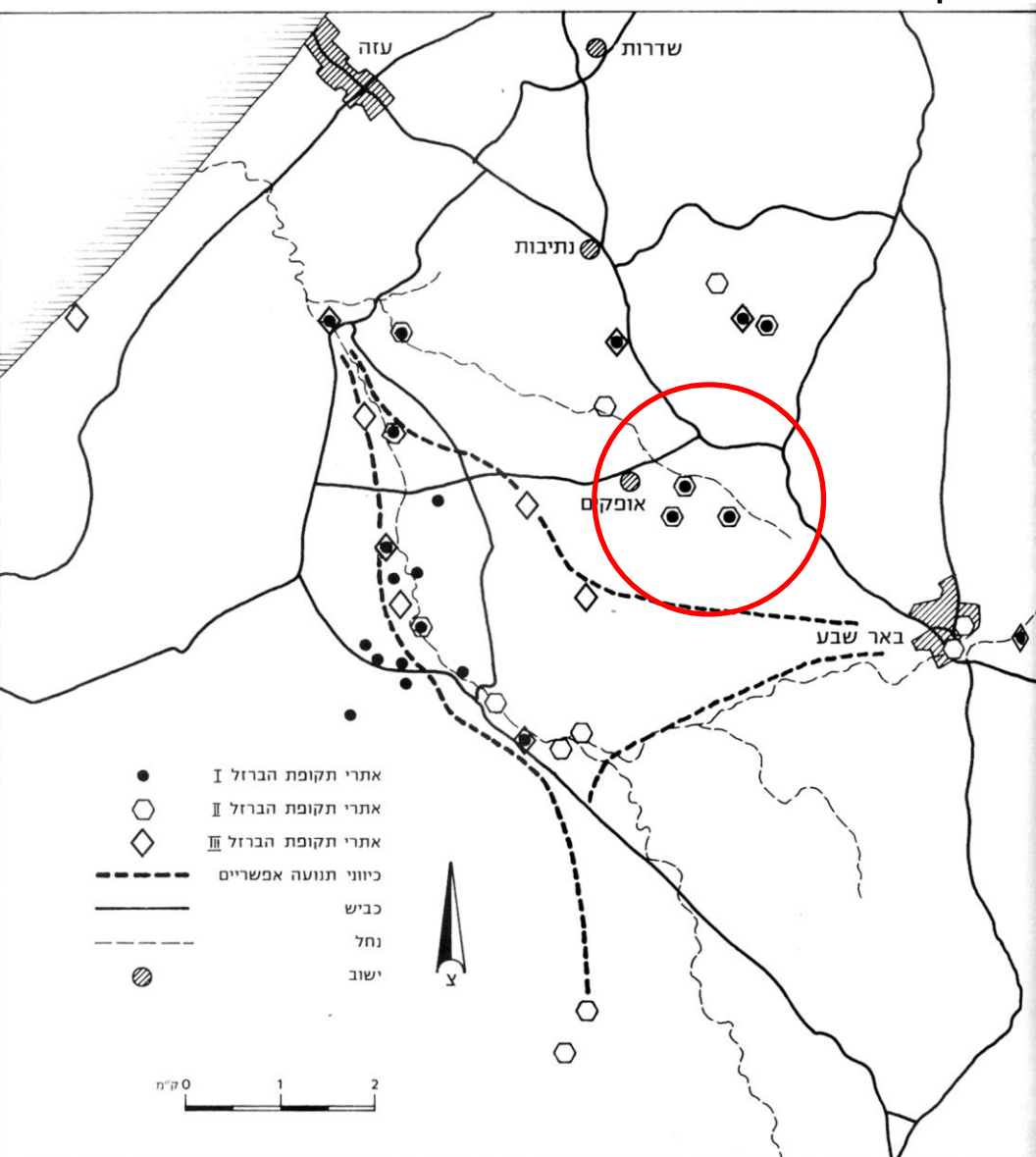
תקופת הברונזה המאוחרת: באמצע המאה ה-16 מצרים כבשה את ארץ כנען. כנען וסוריה הפכו לפרובינציות מצריות למשך כ-300 שנה. עזה הפכה לעיר האדמיניסטרטיבית הראשית באזור. בחבל הבשור הישובים הכנעניים המשיכו להתרכז ליד הדרכים בעוד ששאר האזורים היו מיושבים בדלילות. במאות השנים עשרה והשלוש עשרה מצרים הגבירה את נוכחותה ברחבי כנען, להתגוננות מפני חדירת שבטים נוודים מההרים, הנגב ועבר הירדן ושל "גויי הים". חבל הבשור סופח לתחום עיר השלטון עזה עד לסיום השלטון המצרי בחבל באמצע המאה השנים עשרה.

(*) בכתובת פרק זה נעזרתי בספרו של הארכיאולוג דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986

על בסיס מפה: דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986, עמ' 69

אתרי תקופת הברזל וצירי תנועה אפשריים

על בסיס מפת דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986, עמ' 113

שנה לפנה"ס	ישובי פרזות בנחל פטיש- אופקים
1200	
1100	
1000	תל מנוח באר מנוח באר הלמות
900	שישק אסא
800	תל מנוח באר מנוח באר הלמות
700	עוזיהו אחז חזקיה
600	חר' חשיף

תקופת הברזל (התקופה הישראלית): בשנת 1100 לפנה"ס הפלישתים "גויי הים" החלו לחדור לתוך שפלת יהודה ובקעת באר שבע (תקופת השופטים). חבל הבשור היווה זירת התגוששות בין הפלישתים שהתפשטו ממערב לבין השבטים שמעון ויהודה שהתרחבו מצד מזרח. הגבול ביניהם התייצב על קו החופף בערך את כביש בית קמה-צומת משמר הנגב. חבל הבשור, ובתוכו גם האזור "שלנו", הפך להיות טריטוריה פלישתית.

באתר פטיש-תפרח על הגדה הדרומית של נחל פטיש נמצאו שרידי בניה וחרסים מתקופת הברזל של כפר פלישתית. בחפירת הצלה שנערכה לקראת הסלילה של מסילת הרכבת מאשקלון לבאר שבע, התגלה במקום כפר מתקופת השופטים, המתוארך לשנים 950-1050 לפנה"ס. עם מקדש פלישתית ומבנים מ-3 שלבים. שטח הכפר כ-12 דונם.

בתקופת דוד ושלמה ובמהלך המאה העשירית לפנה"ס, שבת יהודה שהיה מיושב בצפיפות בבקעת באר שבע ובעיר המבוצרת בתל באר שבע, פרץ מערבה לחבל ואל בקעת נחל אופקים. הוקמו שם ישובים, אחד מהם מבוצר – תל מנוח. בנחל הבשור מסביב לתילים המבוצרים נמצאו שרידים של כתרסר ישובי פרזות המכונים "חצרים".

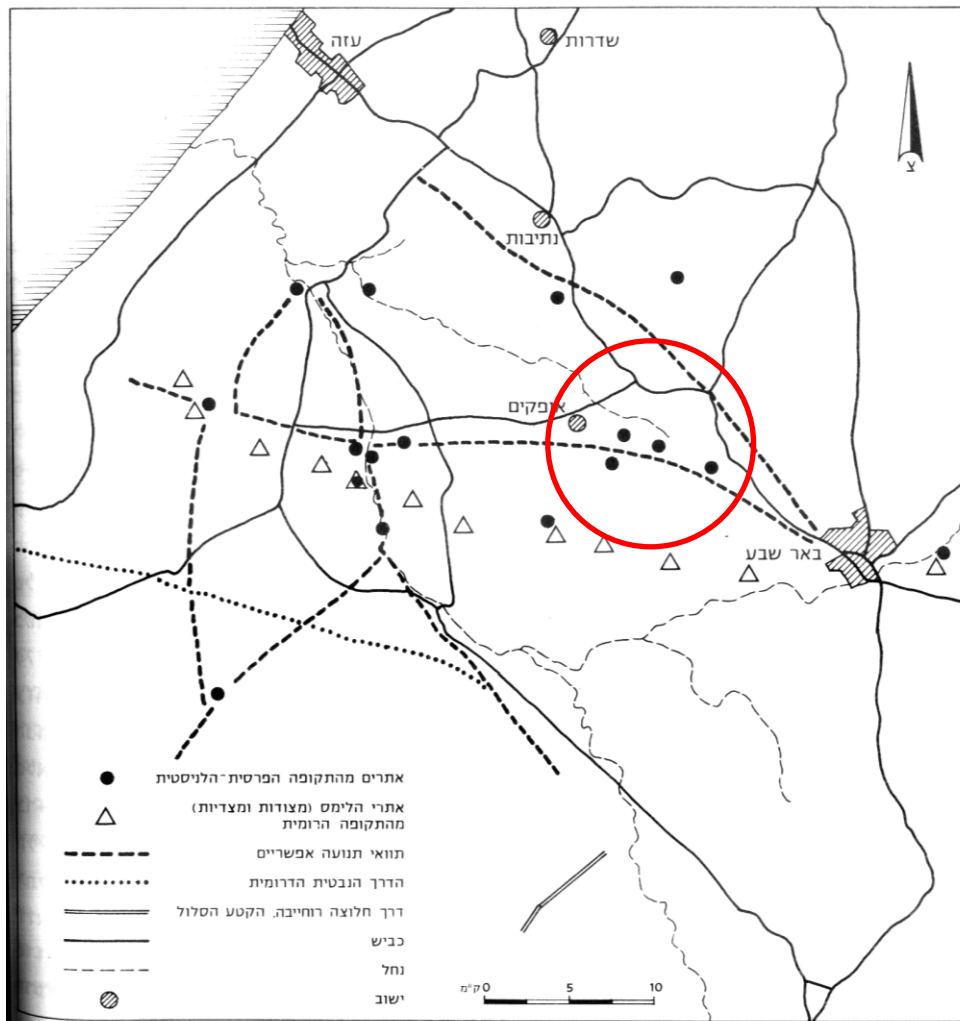
דרכים ראשיות חשובות הקיפו את חבל הבשור בתקופה הישראלית. העיקריות – דרך חוף הים במערב ו"דרך האתרים" (בקו ערד-ניצנה-קדש ברנע) במזרח ודרום. לא ידוע על דרך ארצית שחצתה ממש את חבל הבשור, אך מערך הישובים באזור עשוי להצביע על דרכים משניות שעברו בו.

לקראת סוף המאה העשירית לפנה"ס, בתקופת שישק מלך מצרים, תושבי פלשת חזרו לתחום החבל. הישוב היהודאי התרכז במספר ישובים מבוצרים.

במאה התשיעית לפנה"ס (תקופת מלכי יהודה יהורם ויואש) החבל התרוקן מיושבי הקבע, כולל התילים הגדולים. גם אין נוכחות פלישתית ומצרית.

במאה השמינית לפנה"ס חבל הבשור ננטש כמעט כליל מיושביו. המלך עוזיהו כבש את צפון פלשת (גת, יבנה, אשדוד). דרום פלשת, דרומה מעזה עד רפיח, כולל מערב חבל הבשור, התאכלס בשבטים נוודים ערביים.

אתרי התקופה הפרסית-הלניסטית וצירי תנועה אפשריים

על בסיס מפת דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986, עמ' 132

ממלכת ישראל נפלה בידי אשור. סרגון הגיע עד אזור רפיח-אל-עריש. האשורים בייסו קשרים מדיניים ומסחריים עם המצרים ועם השבטים הערביים במערב הנגב ופתחת סיני. חזקיהו מלך יהודה ניסה לקדם את גבולות יהודה עד לגבול פלשת והיכה את השבטים הערביים במרחב נחל הבשור. אך בשנת 701 לפנה"ס סנחריב החריב את ממלכת יהודה וצרף את חבל הבשור לעזה. שלטון אשור בארץ הסתיים באמצע המאה השביעית לפנה"ס. ממלכת יהודה התעצמה ותפשטה, גם לחבל הבשור. מצרים פתחה במסעות בכיוון בבל דרך פלשת. מצב חוסר הביטחון חזר לחבל הבשור והישובים ננטשו. המצרים השתלטו על הארץ בתקופת המלך יהויקים בנו של יאשיהו. לאחר חורבן ירושלים ע"י נבוכדנאצר בשנת 586 לפנה"ס, נותרו בחבל רק שני ישובים על התילים הגדולים ושאר האזור חזר להיות שטח מרעה לנוודים מזדמנים.

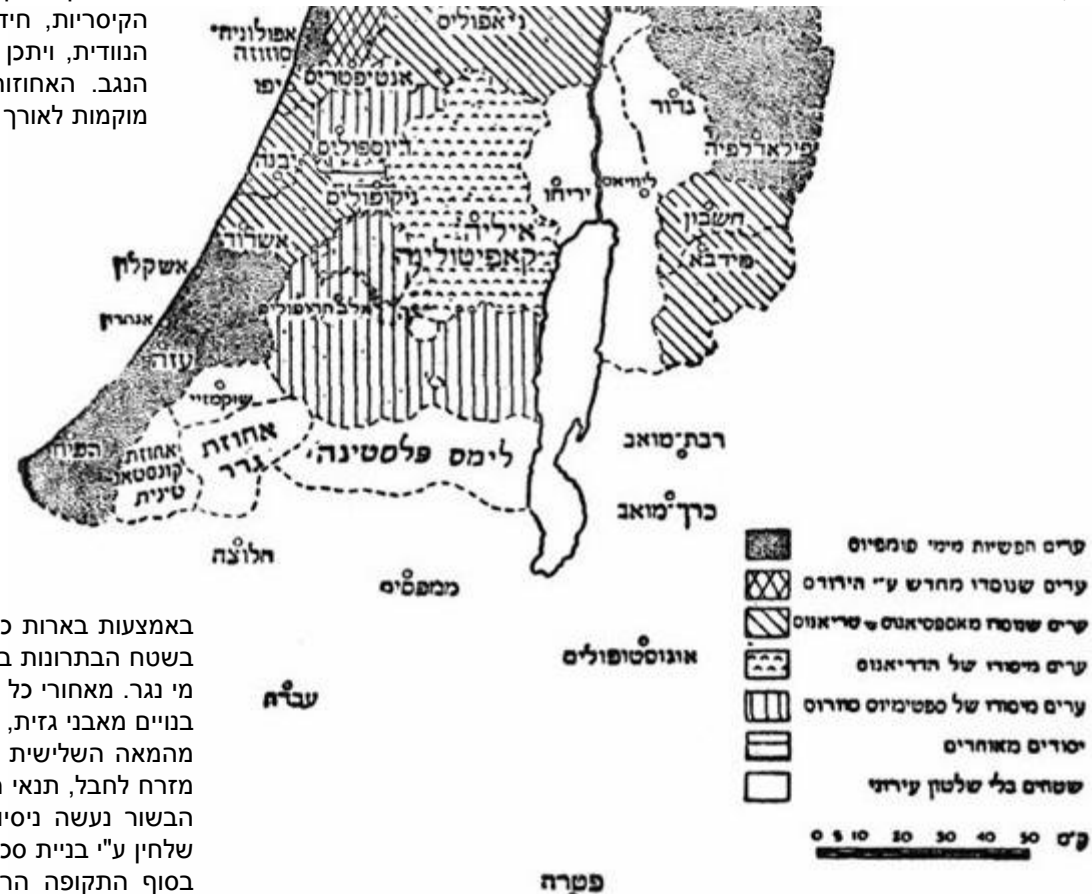
בתקופה הפרסית-הלניסטית כל "הקשת הפוריה" נמצאה לראשונה תחת שלטון אחד לאורך תקופה ממושכת. עובדה גיאופוליטית חדשה זו שינתה את אופיו של חבל הבשור, שעד לאותה עת היווה אזור גבול אופייני בין תחומים פוליטיים ובין המזרע והישימון. מעתה, חבל הבשור השתלב במערכת הכלכלית והמדינית האחידה המקיפה אותו. בנגב הצפוני נוצרה עם שיבת גולי בבל צורת התיישבות חדשה – האחוזות הגדולות. הישובים המעטים בנגב שימשו עתה כאסמים גדולים לאגירת מזון ואספקה ליחידות הצבא ולשירות המסחר שנעו בדרכי המסחר הבינלאומיות בכיוון מערב לעזה ולערי החוף האחרות. אך מערך אתרי הישוב בחבל הבשור בתקופה הפרסית מצביע על שני כיווני תנועה נוספים בציר מזרח-מערב: באר שבע-עזה לאורך נחל גרר (חורבת ריקק על נחל פטיש) ובאר שבע-רפיח (שעבר באזור שלנו בתל מנחם, באר מנחם, באר הלמות). תושבי האזור היו בחלקם יהודים, שישבו באחוזות, ובחלקם אדומים וערבים, שהיו בשלבים שונים של קבע ונוודות. היה להם חלק בסחר בבשמים והם שילמו מס כבד לפרסים. במהלך המאה הרביעית לפנה"ס הנבטים תפסו את מקום ערביי הנגב, כמארגני הסחר הבינלאומי שעבר בנגב. אלכסנדר מוקדון עמד בשנת 332 לפנה"ס מול התנגדות מאוחדת של תושבי עזה והנבטים, שחששו מהשתלטותו על מקורות הכנסתם ממסחר זה.

מצב זה נמשך קרוב למאתיים שנה בחבל הבשור. הוא נשאר בשולי המאורעות הגדולים שהתחוללו סביבו, כמו מסעי המלחמה בין בית תלמי ובית סלווקוס, שעברו תכופות דרך עזה. בעוד שחבל החוף הגובל מצפון מערב עבר שינויים מינהליים משמעותיים וחולק ע"י השלטון היווני לתחומי ערים הלניסטיות דמויות פוליס עם זכויות שונות של התארגנות עצמית, חבל הבשור נותר בתחום השפעה ישירה של הנבטים. בשנת 129 לפנה"ס יוחנן הורקנוס יצא למסעות מלחמה להרחבת גבולות יהודה, ובשנת 125 גבול יהודה הועתק דרומה עד לערוץ נחל הבשור ונגע בעזה. הדרך הנבטית הועתקה דרומה ע"מ להתרחק מהגבול החדש של יהודה: מעבדת דרך חלוצה לאורך גבול החולות הנוודים.

אלכסנדר ינאי כבש את עזה בשנת 100 לפנה"ס וסיפח אותה אל ממלכת החשמונאים. הדבר חסם בפני הנבטים את המוצא אל הים התיכון ואילץ אותם להקים מעגני יצוא מתחרים בחופים שבין רפיח לאל עריש ולפתוח דרך חלופית, שהפכה לדרך המסחר הראשית של תוצרת המזרח אל הים התיכון. אלכסנדר

ריק מישובים. פומפיוס החזיר את העצמאות לערי החוף וסיפח אליהן את העורף החקלאי. הנגב הצפון מערבי חולק בין עזה למראשה. בשנים 40 ו-30 לפנה"ס הורדוס סיפח שטחים אלה לממלכתו, עזה חזרה להיות פוליס ונחל הבשור חזר להיות הגבול הדרומי של יהודה. גבול זה יהפוך להיות מאוחר יותר לימס של התקופה הרומית. הנגב הצפון מערבי עדיין ריק מישובים.

לאחר חורבן בית ראשון, בשנת 70 לספירה, יהודה הוגדרה כפרובינציה וחולקה לתחומי ערים שלטוני לגיון תחת שלטון ישיר של המושל הרומאי. במערב הוקמו שתי אחוזות קיסריות בעלות משמעות כלכלית לאוצר הקיסר, שהתמחו בגידול זני שעורה מיוחדים ליצור שיכר מעולה:

מפה-עיון הארץ בסקופה הרומאית. מחבר/ים: מיכאל אבי-יונה (2), גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל: למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי בלויית אחת-עשרה מפות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג – 1962, עמוד 72

בדרום השטח הוקם לימס. תחילה הוא שימש כקו הגנה מול הנבטים ולאחר כיבוש ממלכתם הגבול הצבאי בוטל אך המבצרים נשארו. "לימס פלישתניה" הוקם ע"י הקיסר טריאנוס בשנים 98-106 לספיר וחצה את חבל הבשור ממערב למזרח - רצועת קרקע ארוכה, שנמשכה בין רפיח יום המלח, עם מבצרים גדולים במרחקים קבועים וביניהם מבצרים קטנים יותר ודרך מחברת ביניהם

בשנת 106 הממלכה הנבטית סופחה לאימפריה הרומית, אך הדרך פטרה-עבדת-עזה היתה בשימוש גם לאחר מכן ושימשה ברציפות לפחות עד המאה הרביעית לספירה. הר הנגב לא ננטש והדרכים, המצודות והמחנות שלידן הוסיפו להתקיים.

לקראת סוף המאה השניה לספירה, הישוב בחבל התפתח במהירות, מכמה סיבות: הביטחון שהיקנה לימס פלישתניה, יציבות השלטון הרומי, תמיכה שלטונית בהשקעות באחוזות הקיסריות, חידוש תנועת הסחר הנבטי דרך האזור, מאמצי השלטון ליישב את האוכלוסיה הנוודית, ויתכן גם שהיתה תקופה ארוכה של שנים גשומות מהרגיל שמשמעותן גדולה בצפון הנגב. האחוזות הקיסריות וציר הלימס התפתחו לעיירות. חוות קטנות שהופכות לכפרים מוקמות לאורך ערוצי נחלים, ליד מקורות מים וליד קרקע טובה לעיבוד.

בסוף המאה ה-3 לספירה הקיסר דיוקלטיאנוס מורה על יצירת קדסטר – ספר מקרקעין, עם סימון גבולות כפרים. בתקופתו הלימס אויזש ביחידות מיוחדות, שקיבלו נחלות לאורכו והתיישבו שם עם משפחותיהם. כך התפתחו באזור עיירות מתוך מגמה ליצור ישובים יותר גדולים.

בתקופת הקיסר קונסטנטינוס הגדול (324-337 לספירה) כמעט הסתיימה החלוקה המינהלית של הארץ לתחומי ערים. הכנסיה הנוצרית החלה להשתלב בממשל. עד אז האוכלוסיה המקומית כללה רוב של ערבים עובדי אלילים בסגנון הלניסטי (הפולחן הנבטי), קבוצות יהודיות קטנות, אנשי מינהל וצאצאי אנשי הלימס.

בתחילת התקופה הביזנטית היתה בחבל הבשור פעילות כלכלית המבוססת על בניה, חקלאות והיותו אזור מעבר בין הנגב לים התיכון. לאורך הדרכים נבנו תחנות למכירת שירותי דרך, תחנות קמח, בתי בד, בתי יוצר לכלי חרס. מאחר עיקר ההתיישבות הביזנטית היה רחוק מאפיקי הנחלים, אספקת המים לאדם ולחי נעשתה בעזרת נגר עילי בבורות מטוייחים ובמאגורות, וממי תהום של האקוויפר העליון

באמצעות בארות כרויות, חצובות ומדופנות. בבורות המטוייחים אגרו מים מגגות וחצרות. בערוצים בשטח הבתרונות בנו סדרות של סכרים היוצרים חלקות קרקע קטנות, המקבלות כמויות גדולות של מי נגר. מאחורי כל סכר היתה חלקה בת כמה עשרות או מאות מטרים מרובעים. חלק מהסכרים היו בנויים מאבני גזית, שנחצבו ממחצבות בערוצים או לידם.

מהמאה השלישית והרביעית לספירה התפתחו מפעלי מים מסוגים שונים: באזור הגבעות, מדרום מזרח לחבל, תנאי השטח נוצלו לתיעול מי הנגר העילי אל מאגורות חצובות בסלע הגיר. באפיק נחל הבשור נעשה ניסיונות ראשונים בהיסטוריה של החבל לנצל את מי השטפונות להשקיית שטחי שלחין ע"י בניית סכרים, יצירת מפלים מלאכותיים, חציבת תעלות ומאגורות והטיית הזרם.

בסוף התקופה הרומית ניכרה ירידה בעוצמת הישוב באזור, אך במאה החמישית ההתיישבות התעצמה מחדש. מערך הישוב בחבל כלל עיירות, כפרים, אחוזות, מבנים בודדים ושרידי מאהלים. הישובים העירוניים התפתחו יותר כתוצאה מהזרמת משאבים אל המרכזים הדתיים ששכנו בהם. הנצרות דחקה את עבודת האלילים ובמקום מקדשים, הוקמו כנסיות.

בתקופה הביזנטית היו בחבל הבשור 8 עיירות גדולות וביניהן הישוב בנחל פטיש ו-20 כפרים גדולים. וביניהם – הישוב בנחל שמריה.

הישוב בנחל פטיש, בסמוך לישוב הכלכלי, השתרע על שטח נרחב של כ-100 דונם. התגלו בו שרידי מבנים ומבני ציבור, רצפת פסיפס, מתקני תעשייה, כבשנים, בורות מים, קברים וחרסים מהתקופה הביזנטית (עם המשך בתקופה הערבית הקדומה).

בנחל שמריה, מצפון מזרח למשתלת גילת התגלו שרידי ישוב גדול נוסף הכוללים שרידי כנסייה, פריטים אדריכליים, מערות, בורות מים חצובים וחרסים מהתקופה הביזנטית הערבית הקדומה.

בנחל שמריה, ליד בטחה, התגלו מחצבות עתיקות, סכר, בארות, מאגורה, וחרסים מהתקופה הביזנטית.

ריכב רובין (3), במאמרו הספר המדברי והאימפריה: הנגב וצפון אפריקה בתקופה הרומית ביזנטית, כותב כי היקפה של ההתיישבות הביזנטית בנגב במאה השישית היה גדול יותר מבכל תקופה אחרת לפניו או אחריה עד אמצע המאה העשרים.

בפרסום: נחל שקמה – אגן מרכזי, סקר, ניתוח והערכה של משאבי טבע נוף ומורשת האדם, יחידת הסקרים, יולי 2004, מועלית הדעה כי הפריחה בתקופה הביזנטית באזור, כמו גם בהר הנגב (הישובים הנבטים) ובנגב הצפוני, נובעת משתי סיבות עיקריות:

1. קבלת הנצרות והמינהל הכנסייתי במאה הרביעית, שתרם לפיתוח ע"י בניית מבני ציבור וכנסיות.

2. פיתוח שיטות האגירה של מי נגר עילי, באמצעות בורות מים, גבים, סכרים ותעלות. הדבר איפשר התפתחות של חקלאות נגר, שהותאמה לתנאי המדבר.

התושבים הביזנטיים (כמו הנבטים לפניו) באזור פיתחו טכניקות של ניתוב שטפונות החורף לתעלות, בורות וחלקות עיבוד בגיאיות, והשקיי גידולים שונים ומגוונים. הטכנולוגיה הזאת והחקלאות שהתפתחה בעקבותיה, פירנסה אלפי תושבי ערים משגשגות בנגב, במאות הראשונה עד השישית לספירה (מתוך מאמר "מים בנגב בעת החדשה", עזרא פימנטל, מדרשת שדה בוקר – המרכז ללימודי נגב וסביבה, 1996).

גידול הגפן, לדוגמה, היה ענף חקלאי חשוב והכלכלה התבססה גם על ייצור ושיווק יין דרך הנמלים בעזה ובאשקלון.

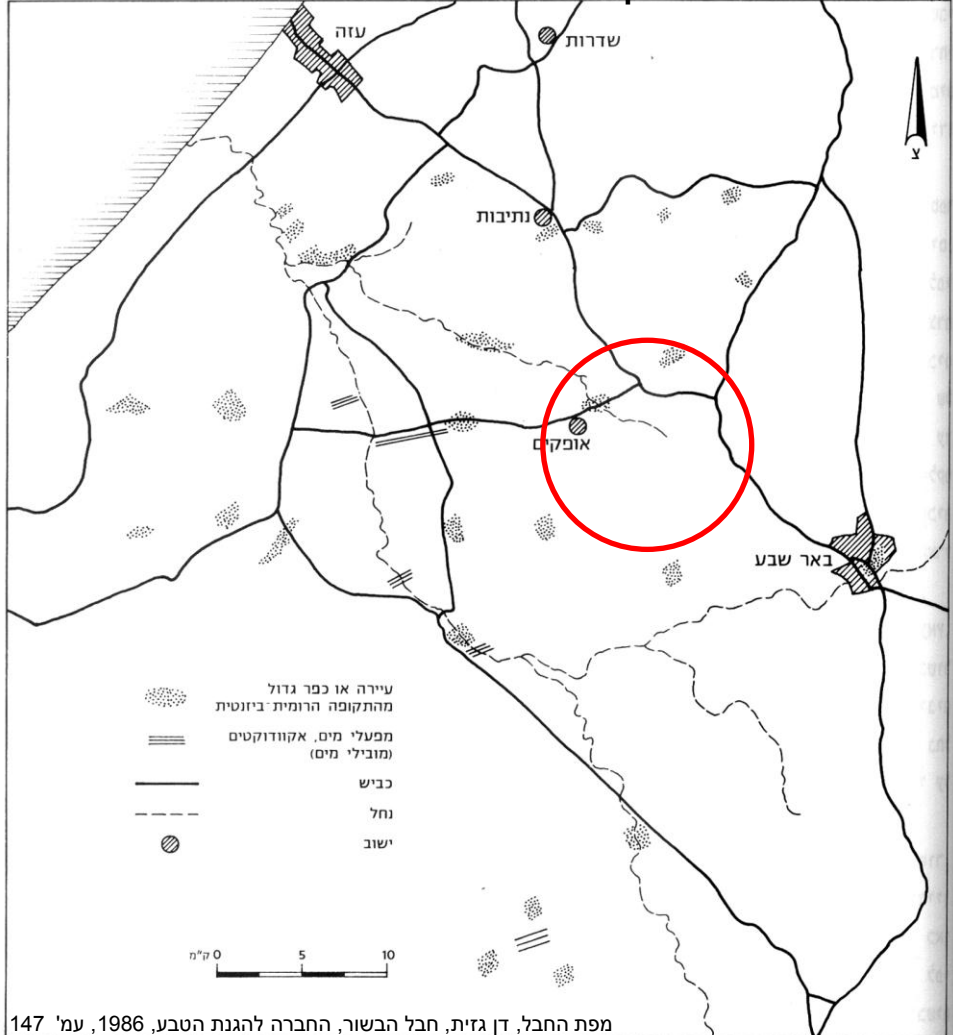
התוצר הנופי של תקופת השיא השניה של התיישבות האדם באזור (מאה רביעית ועד אמצע המאה השביעית לספירה) נותר עד היום בכל בחבל ובאזור שלנו: בנחל שמריה, בנחל אופקים, בנחל חצרים, בנחל פטיש, בנחל הלמות. בורות מים רבים, גבים, בארות, סכרים, מאגורות.

האימפריה הביזנטית הובסה בשנת 636 בקרב הירמוק בסוריה על ידי צבאות המוסלמים. בשנים שקדמו לכך, שליחי מוחמד ניסו לשדל את השבטים הערבים בנגב לתמוך בצבא מוחמד כאשר יחל לנוע צפונה בעתיד. עד שנת מותו (632) הוא ניהל משא ומתן עם ערבי דרום הארץ והבטיח מראש ערים ושטחים, לאחר שהארץ תיכבש ע"י המוסלמים. חלק מהחילות הערבים השכירים חברו למוחמד כי לאימפריה הביזנטית לא היה כסף לשלם את שכרם. בשנת 634 כוח מוסלמי חצה את הנגב בדרך השיירות לעבר חבל הבשור ועבר את ביצורי הלימס. מושל עזה יצא לקראתו ובקרב שהתנהל על גדת נחל הבשור הצבא המוסלמי נחל נצחון ראשון על הצבא הביזנטי.

התקופה הערבית הקדומה בארץ במאבקים בין שבטים ערביים שונים שפלשו לאזור ממדבריות ערב ומסיני ובהתערערות מצב הביטחון. הסחר לארצות חוץ נפסק למעט המסחר עם הארצות שהיו תחת שלטון ערבי. בנגב הייתה הידרדרות כלכלית עקב ירידה בחשיבות שיירות המסחר שעברו בו. ישובי הנגב המשיכו להתקיים עוד תקופת מה, אך לקראת אמצע המאה השמינית ננטשו כליל והיתה הפסקה בישוב הקבע.

אריה איסר ויהודה גוברין (4) במאמרים: שינויים אקלימיים ומדבור הנגב בסוף התקופה הביזנטית, סוברים כי חורבן החקלאות בנגב ומידבורו אחרי השגשוג בתקופה הנבטית-רומית-ביזנטית נבעו מתופעות אקלימיות ולא כתוצאה מהגורם האנושי.

עיירות/כפרים גדולים בתקופה הרומית ביזנטית

מפת החבל, דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986, עמ' 147

השלטון הצלבני במאות ה-12 וה-13 לספירה הקפיד לשמור על ריקנות הנגב כחיץ מפני פלישה מצרית. והשטח שמדרום לקו עזה-חברון נותר ריק מתושבי קבע למעט שיירות מסחר שעברו בו.

בתקופת השלטון הממלוכי החל מהמאה ה-13, הנוודים חזרו לנוע בנגב המערבי, אך לא התגוררו בו תושבי קבע.

בתקופה העות'מאנית: לאחר הכיבוש העות'מאני במאה ה-16 החדירה של שבטים בדואיים לארץ גברה והשלטון בפועל בחבל הבשור היה בידי מנהיגים בדואים.

בצפון הנגב לא היו יישובי-קבע עד אמצע המאה ה-19, אך חנו בו רבבות בדואים, נוודים ונוודים למחצה, שהתפרנסו משדות המרעה של האזור.

מצב הביטחון באזור היה מעורער במהלך המאה ה-19 עקב פעילות שודדים ושכחות קרבות בין שבטי הבדואים לבין עצמם בצפון הנגב ובסיני, על רקע תפיסת טריטוריות, מקורות מים ונקמות-דם.

כדי לייצב את האזור, שהיה גם העורף של חבל עזה, השלטונות החלו באמצע המאה לערוך רפורמות וליישב את השבטים הבדואים.

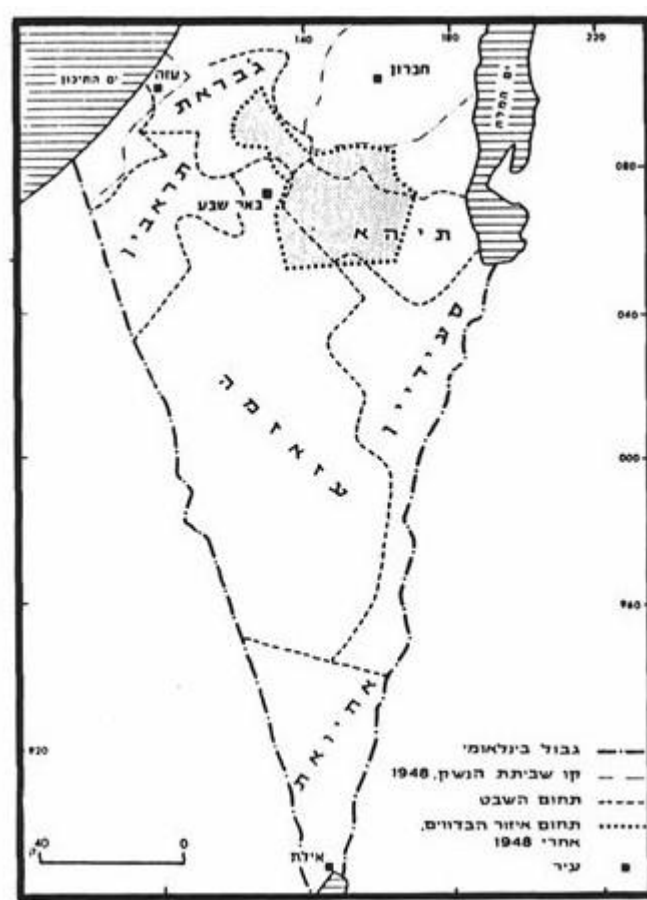

דרך לאורך
נחל הבשור

- לפני הרריאנוס
- בני הרריאנוס
- לפני מרד בר-כוכבא
- בני המרד ולאחריו
- מאוחרים
- שומן סלילס אני ידוע
- תת האזור בעבודה זו

ק"מ 0 5 10 20 30 40 50

על בסיס מפת מיכאל אבי-יונה (2), גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל: למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי בלווית אחת-עשרה מפות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג – 1962, עמוד:

תפוצת השבטים הבדואים לפני 1948

דן גזית (5) כותב כי לאחר פתיחת תעלת סואץ (1869), הוגבר קצב הקיבוע של הבדואים בנחלותיהם שבצפון הנגב: בשנת 1870 נעשה נסיון לאלץ באמצעות הצבא בדואים ליד עזה להתגורר בבקתות חומר במקום באוהלים. בתקופה זו היתה בצפון הנגב אוכלוסיה מעורבת של נוודים, נוודים למחצה ופלאחים מעזה וממצרים.

משנת 1880 בקירוב השלטונות החלו ליישב חלקים מהאוכלוסיה בכפרים מתוכננים ובסוף המאה ה-19, המערכת היישובית בצפון הנגב כללה כעשרה כפרים מתוכננים.

הארכיאלוג דן גזית בחיבורו האימפריה תוקעת יתד: בניה ממשלתית עות'מאנית של מיבני-ציבור בצפון הנגב בתקופת עבדולחמיד השני, טרם הקמת באר שבע,

דוגמה לפעילות השלטונית התורכית בקרב הבדואים היא **מצודת פטיש (שיפורט לגביה בהמשך)**. מצודה זו נבנתה בשנת 1894 כתחנת משטרה ומימשל בלב האזור השבטי, בין התיאהא והתראבין, והוצבו בה חיל מצב ושוטרים. המבנה חלש על הדרך בין באר שבע לעזה.

רשת מסילות הברזל התורכיות, 1916.
(תחון: History of the great War).

יוסף בן דוד (6) כותב במאמרו "הבדואים בנגב", כי הבדואים סלדו מהשלטון התורכי, אך הוא העניק להם לראשונה ביטחון, רגיעה וקביעת גבולות בין שבטיים. התורכים הפכו את בארות המים לנכס של הממשלה העומד לרשות כלל השבט והדבר ביטל את הצורך להילחם עליהן. ככל שהסדר, החוק והביטחון גברו, הבדואים בנגב יישמו יותר ויותר פעילות חקלאית.

במקביל להחלשות השלטון העות'מאני, הממשל הבריטי החל להתעניין בנגב במחצית השנייה של המאה ה-19 בגלל חשיבותו האסטרטגית כאזור מעבר בין מצרים לארץ ישראל ועבר הירדן. נדדו בו שבטים בדואים ולא היתה התיישבות קבע. ברצועת החוף לאורך הים התיכון היתה העיר עזה ומספר יישובים חקלאיים.

התעניינות הבריטים בנגב גברה אחרי שהתבררה החשיבות הכלכלית והאסטרטגית של תעלת סואץ, ולאחר השתלטותם על מצרים בשנת 1882. התבססות הבריטים במצרים הביאה את השלטונות העות'מאניים לחזק את נוכחותם בנגב. באר שבע הוקמה מחדש, ובעקבה הוצב משמר צבאי תורכי חזק. בשנת 1906 נקבע קו הגבול בין סיני לבין האימפריה העות'מאנית.

הרכבת התורכית עד ובמלחמת העולם ה-1: מסילת הברזל הראשונה בארץ נבנתה בין יפו לירושלים בשנים 1890-1892. בשנת 1900 ממשלת תורכיה החלה להקים מסילה בין דמשק ומכה. בתחילה נבנה הקטע דמשק – אדריע ומאדריע הקו חובר לחיפה דרך צמח-עפולה בשנים 1903-04. בשנת 1912 ניבנה הקו חיפה-עכו. באותה שנה החלה בניית מסילה מעפולה לירושלים דרך שכם. בשנת 1914 פרצה מלחמת העולם. הצטרפות טורקיה למלחמה ב-5 בנובמבר 1914 עצרה את התוכנית. כאשר המסילה הגיעה לתחנת הרכבת בסבסטיה, נבנה סעיף מהמסילה לשכם ומשם היה מתוכנן להיסלל עד ירושלים ולחבר את ירושלים לעבר הירדן המזרחי באמצעות מסילת הרכבת החיג'אזית עד המקומות הקדושים לאסלאם בחצי האי ערב.

עקב קשיים בבניית המסילה בהרי יהודה, ורצונם לתקוף את תעלת סואץ ומצרים, התורכים הסבו את המסילה מתחנת סבסטיה בנתיב חדש לטול כרם, דרך הבקעה של "נחל שכם". מטול כרם נבנתה המסילה המזרחית לואדי צארר, אל-פאלוג'ה (צומת פלוגות) ומשמר הנגב של היום ומשם לבאר שבע. התורכים בנו סידרת גשרים לאורך התוואי וביניהם **גשר אשר לא שרד על נחל שמריה וגשר על נחל פטיש** כפי שיוסבר בהמשך. בבאר שבע שכן המרכז הלוגיסטי של הצבא התורכי בדרום הארץ, ובו נעשו ההכנות למסע לחצי האי סיני בדרך לניסיון השתלטות שני על תעלת סואץ וחסיתת המעבר הבריטי למושב הכתר, הודו. (הניסיון הראשון נערך ב-3 בפברואר 1915, והסתיים בתבוסת התורכים לבריטים). במסגרת ההכנות הלוגיסטיות הם בנו גשר על נחל באר שבע והמשיכו את בניית המסילה דרך תחנת הרכבת ביר עסלוג' (משאבי שדה), עד לנחל לבן ובאוקטובר 1915 המסילה הגיעה לניצנה (עוג'ה-אל-חפיר), מקום מושב המפקדה הטורקית האזורית. משם המשיכה המסילה כ-17 ק"מ נוספים עד עזוז, באריותיים, שם חצתה את הגבול לסיני והגיעה עד היישוב הערבי קוסימה, כ-30 ק"מ מעוז - התחנה הסופית של הרכבת האורכית, אשר תחנתה הראשונית הייתה דמשק. התורכים השתמשו לבנייתה בפסים ואדנים שפורקו מהמסילה יפו-לוד.

בסוף שנת 1915 הצבא הגרמני-תורכי חצה את מדבר סיני, איים על תעלת סואץ וניסה לחסום אותה. בקרב המכריע שהתחולל בין שני הצבאות ברומני ב-4 לאוגוסט 1916, הצבא הבריטי ניצח ונפתחה בפניו הדרך לכיבוש סיני וארץ ישראל.

הרכבת הבריטית במלחמת העולם ה-I והמנדט: בשנים 1914-1916, הנגב שימש בסיס להתקפות של הצבא התורכי גרמני על תעלת סואץ דרך באר שבע - עוג'ה אל חפיר (ניצנה). כדי להרחיק את האיום מהתעלה ולהבטיח אספקה לצבא עם ההתקדמות ממצרים לא", הבריטים פתחו בפברואר 1916 כמתקפת נגד, והחלו לבנות מסילת ברזל ברובח סטנדרטי (1.435 מ') מקנטרה שעל תעלת סואץ לכיוון רפיח. המסילה נבנתה קרוב ככל האפשר לחוף, כדי לאפשר לצי להגן עליה. כישלון התורכים והגרמנים לכבוש את תעלת סואץ ומפלתם בקרב רומני איפשרו לבריטים להתקדם בהנחת

אמנון גת (7) כותב במאמרו " שרידים ממלחמת העולם הראשונה לאורך נחל בשור (ואדי עזה) ובסביבתו", כי מסילת הברזל וצינור מים בקוטר 12 אינטש לכיוון עזה. בראשית שנת 1917 הבריטים חצו את קו ההפרדה מ-1906 וכבשו את רפיח, בסוף מרס 1917 הגיעו המסילה והצינור לחאן יונס ובמאי 1917- לدير אל בלח, מה שאיפשר לבריטים להעביר מידי יום שלוש עשרה רכבות עמוסות ציוד מקנטרה לدير אל בלח. באוגוסט 1917 החלו להניח מסילה נוספת מקנטרה לארץ, במקביל למסילה הקיימת, על מנת להגדיל את קיבולת הובלת המטענים ממצרים לחזית.

לאחר כישלונות הצבא הבריטי לכבוש את עזה החליט מפקדו החדש, גנרל אלנבי, לפרוץ את החזית באגפה המזרחי. לשם כך תוכננה המסילה רפיח-נחל בשור, שהוארכה לאחר מכן עד באר-שבע. בתחילת מאי 1917 נסללה שלוחה של מסילה סטנדרטית מרפיח לכיוון באר שבע תוך חציית נחל הבשור ונחל אופקים (חאנפיש) באמצעות גשר ברזל שיתואר בהמשך, כהכנה לקראת הקרב על כיבוש העיר ובתחנת כארם רוכזו כמויות גדולות של ציוד ותחמושת עבור הכוחות בחזית. הנחת המסילה הסטנדרטית מכאן לבאר שבע התחדשה לאחר כיבוש העיר, נמשכה לסירוגין והסתיימה ב-3 למאי 1918. באמצעות מסילה זו הבריטים העבירו גם אספקה לבדווי הנגב, ובמקביל הובילו יבולי השעורה לרפיח ומשם למצרים או צפונה. במסילה זו נעה רכבת אחת ביום לכל כיוון, ולאחר זמן - רכבת מדי יומיים. בסופו של דבר, כשל חוסר תועלת כלכלית, נסגר הקו בשנת 1928 ופסי המסילה פורקו.

פרופ' שלמה אטינג (8) כתב בפרק "מסילות הברזל בישראל", כי קווים, שנבנו בזמן המלחמה ע"י שני הצדדים ותועלתם היתה אפסית, הוזנחו ופורקו לאחר הקמת השלטון המנדטורי, ביניהם הקו באר שבע -עוג'ה שפורק בשנת 1920 ובאר שבע-רפיח שפורק בשנת 1927.

בתקופת המנדט הבריטי: הבדואים. יוסף בן דוד (6) כותב שלטונות המנדט אהדו את הבדואים ותרבותם, וגם למדו מן השיגאות של קודמיהם התורכים. הבריטים שיכללו את מקורות המים הקיימים בתחומי השבטים, חפרו בארות חדשות, התקינו שקתות וכו', ומינו אחראים מקומיים לאחזקת הבארות. עם התפשטות החקלאות, הבדואים החלו גם בחפירת בורות לאגירת מי גשמים. הדבר מנע את הצורך להביא מים מהבארות, שלעתים היו רחוקות. פתרון בעיית המים והפיכתם לנכס ציבורי, כל שכטי, ביטלו את הצורך בנדידה, פרט לשנות בצורת. קיום מקור מים קבוע, היה הבסיס ליישוב הבדואי שיקום כשנות השלושים והארבעים.

הבריטים סייעו לבדואים בתקופות בצורת. בצורת קשה במיוחד היתה בשנים 1926-1928, 1936-1940, 1942-1946. לפחות פעמיים הבריטים הצילו את המקנה על ידי העברת מהנגב אל שטחי מרעה בצפון הארץ. בשנות הבצורת של 1943-1944 הבריטים חילקו לבדואים מזון ומספוא. הם יזמו עבודה שכירה בבניית התשתית הצבאית של מלחמת העולם השנייה, שכללה סלילת כבישים, המפורסם שבהם הוא 'כביש הרעב', שעליו יפורט בהמשך. הגירות רעייה של הבדואים היו גם בתקופת השלטון התורכי, אך התורכים לא סייעו לבדואים בשנות בצורת, בניגוד לבריטים. זה היה גורם נוסף שעודד את הבדואים לצמצם את הנוודות ולעבור להתיישבות קבע, משום שאי הוודאות בפרנסה קטנה ולא היה עוד צורך להילחם על שטחי מרעה.

בתקופת המנדט הבריטי: דרכים בצפון מערב הנגב.

במשך העשור הראשון לשלטון הבריטי הארץ, הממשל לא השקיע בפיתוח דרכים בנגב פרט לדרך ההר המרכזית, בין באר שבע ומרכז השלטון כירושלים דרך חברון. הקשר עם עזה נעשה כדרכים מדבריות לא סלולות.

בשנת 1921 הוצע לסלול כביש סוג ב' בין עזה לבאר שבע אך הוא נסלל רק ב-1946 'כביש הרעב', (כפי שיוסבר בהמשך). ועד אז, דרכים עבירות למזג אוויר יבש כין באר שבע לעזה ובין באר שבע לרפיח הוכשרו רק כסוף שנות העשרים.

בתקופת מלחמת העולם השנייה חשיבותו של הנגב עלתה מאוד בעיני הבריטים.

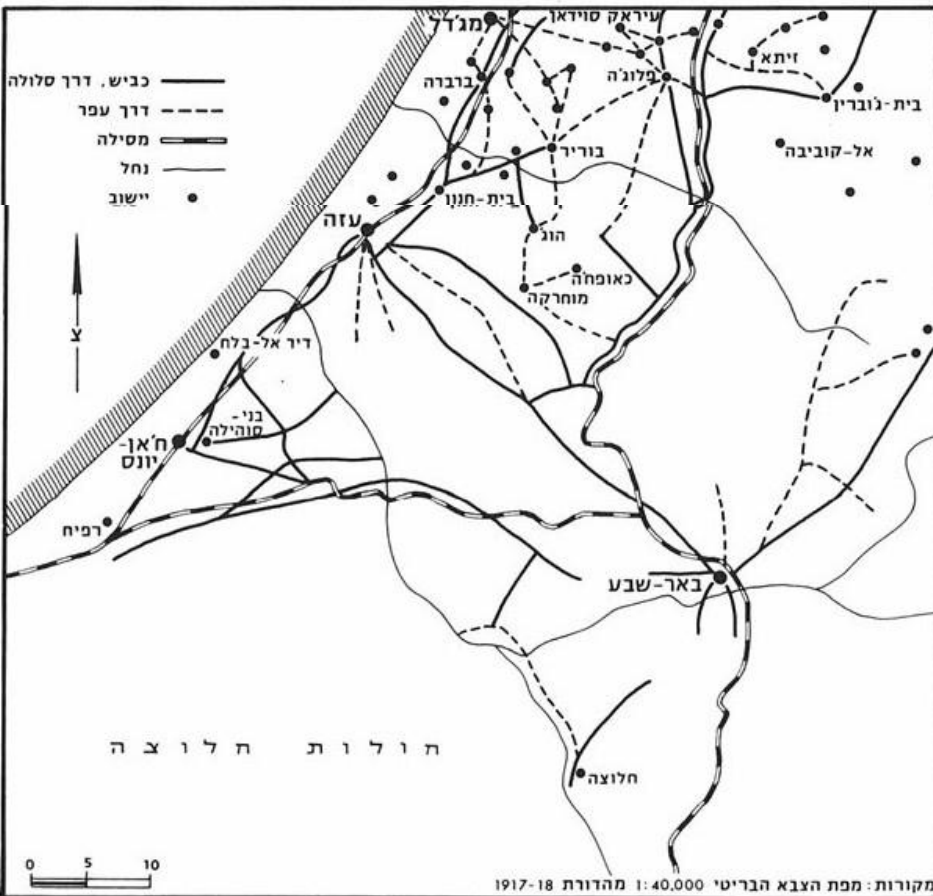
ארץ ישראל הפכה לבסיס מרכזי לכוחות בעלות הברית כמזרח התיכון, והצבא הבריטי השקיע מאמצים רבים בפיתוח מערכת הדרכים בינה לבין מצרים.

במקביל לכביש החוף המזרחי (עזה-אל עריש-קנטרה), הורחב וצופה באספלט הכביש בין באר שבע לעוג'ה אל חפיר (ניצנה) ומשם דרך סיני לאיסמעיליה, והוא הפך לציר תנועה ראשי למצרים הבטוח מפני הפגזות מהים.

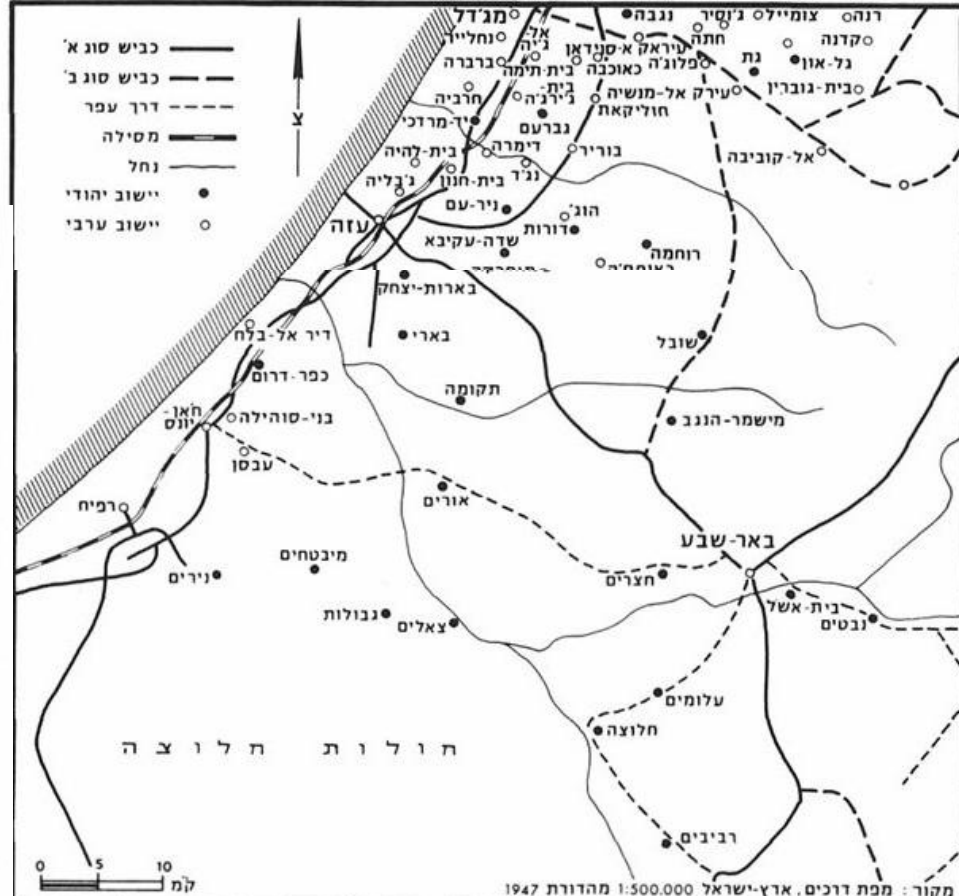

עוג'ה אל חפיר חוברה בכביש (בתוך סיני) לרפיח. דרך מקבילה למזג אוויר יבש נסללה מבראש שבע דרך חלסה לכיוון עוג'ה, שהתחברה לכביש הראשי באזור ביר עסלוג (רביבים). מכביש עזה-בראש שבע נסללה דרך חדשה לכיוון פלוג'ה (צומת פלוגות), שהפכה לכביש הראשי לכאר שבע אחרי הקמת המדינה. כל השטח מצפון מזרח לעזה ובין בראש שבע לרפיח נוסה ברשת צפופה של דרכי עפר.

יישובים ודרכים בנגב הצפוני – בראשית תקופת השלטון הבריטי

יישובים ודרכים בנגב הצפוני – בסוף תקופת השלטון הבריטי

מתוך מאמר של גדעון ביגר, הדרכים הבריטיות בנגב, יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר עורך: מרדכי נאור, הוצאת ידי צחק בן-צבי, ירושלים, 1985 עמוד: 49-58

ההתיישבות העברית החדשה בארץ החלה בשנת 1882. רוב היהודים בארץ ישבו בערים אך יישוב הנגב, אזור מדברי וחצי מדברי, היה כרוך בקשיים מיוחדים נוספים הנובעים מהאקלים, סוג הקרקע וריחוק האזור מהישוב היהודי במרכז הארץ. עד מלחמת העולם הראשונה בשנת 1914, השלטונות התורכיים הקשו על רכישת קרקעות בארץ, חוקקו חוקים והוציאו תקנות למניעת רכישות כאלה. במשך תקופה מסוימת, לפני מלחמת העולם הראשונה, אף נאסר על יהודים, פרט ליהודי ארצות המערב ורוסיה, להתיישב בארץ.

למרות זאת, עוד בסוף המאה ה-19 נעשו ניסיונות לרכוש קרקעות בנגב ובדרום מישור החוף, למטרות התיישבות יהודית חקלאית. הניסיון הראשון להקים יישוב יהודי בנגב נעשה בשנת 1911 על ידי אגודת "שארית ישראל", שהקימה חווה חקלאית פרטית באזור ג'ממה, בשם רוחמה. החווה עברה תלאות וגלגולים רבים ורק ב-1943 החלה להתבסס כקיבוץ.

לאחר מלחמת העולם הראשונה, התחדשו המאמצים לרכוש קרקעות בנגב. כחצי שנה לפני פרוץ מלחמת העולם השנייה, התפרסם בלונדון ה"ספר הלבן" בו הממשלה הבריטית נסוגה מרוב הבטחות המנדט הבריטי והצהרת בלפור, בנוגע להקמת בית לאומי ליהודים. כל הנגב לרבות חלקו הצפוני, נכללו במדינה הערבית המוצעת. על אף המיגבלות, תוכננו ועלו על הקרקע מספר יישובים בתקופת מלחמת העולם השנייה, באזור הנוח יותר של הנגב, מצפון לחבל הבשור.

בשנת 1940 פורסמו "תקנות העברת הקרקעות", שהגבילו מאוד מכירת קרקעות ליהודים בארץ. ליהודים הותר לקנות קרקע רק ברצועה צרה של השרון ובחלק משפלת החוף. בתגובה, הגוברה רכישת הקרקעות על ידי יהודים ותוכננה עליית יישובים נוספים בנגב. בשנת 1943 עלו על הקרקע שלושת המצפים, בבית אשל, רביבים וגבולות שבחבל הבשור. לאחר מלחמת העצמאות והקמת המדינה קמו עלו על הקרקע יישובים נוספים, גם בחבל וסביבו. רוב הקיבוצים עלו על הקרקע בסוף שנות הארבעים מתוך מניעים לאומיים חלוציים ובסיוע התנועות המיישבות. המושבים הוקמו בעיקר בשנות החמישים במסגרת "מפעל הנגב" - מבצע משותף של ממשלת ישראל, הסוכנות היהודית וקק"ל, במטרה ליישב אלפי עולים חדשים בעשרות יישובים בנגב.

בתת פרק זה נעזרתי ב"נחל שקמה – סקר אגן מרכזי" (10)

מיכה טלמון (11) מתאר במאמרו "ההתיישבות החקלאית בנגב, 1949-1959" את ראשית ההקמה וההתארגנות של מושבי העולים. בתחילת העלייה ההמונית 1948-1949. העולים שוכנו בערי הארץ שנעזבו על ידי הערבים, כגון: יפו, רמלה, לוד, חיפה התחתית, עכו, וחלק משכונות ירושלים. אבל רכים נותרו ללא פתרון דיור. לכן, בסוף שנת 1949 שיכנו רבבות עולים במחנות. הם קיבלו את מזון בחינם ותנאי המגורים באוהלים ובפחונים היו גרועים. הבעיה הקשה ביותר הייתה חוסר תעסוקה. לוי אשכול, ראש מחלקת ההתיישבות של הסוכנות היהודית דאז, היה אחד מאבות הרעיון להוציא את האנשים שחיו כמחנות העולים לעבודה ולחיים חדשים, על ידי הפנייתם להקמת יישובים חקלאיים. אשכול שכנע את תנועת המושבים להתגייס למפעל החדש והיא הייתה לתנועה המובילה. בעקבותיה הלכו גם תנועות אחרות שהיו להן שלוחות מושביות, כמו 'הפועל המזרחי', 'העובד הציוני'.

מושב העולים הראשון שהוקם בנגב בתקופה זו היה תפרח, שעלה על הקרקע בספטמבר 1949. אחריו עלה מושב גילת בדצמבר 1949. ביום אחד, במאוס 1950, עלו המושבים: בטחה, פדוים, רנן, מסלול ופטיש, כולם בחבל הבשור ולאורך כביש מרחבים, שהיה ידוע כשם "כביש הרעב". הכביש נסלל על ידי הבריטים ב 1946 כמבצע שסיפק עבודות דחק לבדווים בשנת בצורת קשה והיה מאיכות גרועה.

אופקים (1955) היא אחד משלושה יישובים עירוניים (שדרות ונתיבות) שקמו באזור לאחר הקמת המושבים, ואף הן בתחום "מפעל הנגב" ובתחום ההתיישבות החקלאית. הקק"ל פיתחה ענף כלכלי במיוחד לצורך תעסוקת תושבי המושבים ועיירות הפיתוח באזור, שהתבסס על גידול אגבות. על מטע האגבות יפורט בהמשך.

רות קרק (12), מסכמת במאמרה "תנופת ההתיישבות בנגב בעשור שקדם לקום המדינה" כי ההתיישבות בנגב נעשתה כאזורים שהיו ריקים מיישוב, לאחר שהקרקעות נרכשו ככסף מלא ובהסכמה הדדית של אוכלוסי האזור. הכפריים, הבדווים ותושבי באר שבע הערביים חיפשו דרכים להפיק תועלת מהיהודים, סחרו עימם וקיימו עימם קשרים אחרים; ואלמלא הפעילות הלאומנית וההסתה הערבית, היו היחסים בין ערבים לבין יהודים בנגב (במיוחד בין בדווים לבין יהודים) ממשיכים להיות טובים. מניעיו של יישוב הנגב ערב קום המדינה היו אמנם אסטרטגיים פוליטיים; עם זה לא הוזנח באותה עת הנושא היישובי.

ערב קום המדינה הפך הנגב מאזור שומם, מבודד, מרוחק ובלתי ידוע, שאוכלוסייתו דלילה וניידת — לאזור נחקר, קרוב ומיושב. תנופת ההתיישבות בעשור שקדם לקום המדינה, שבמהלכה הוקמו באזור עשרים וחמישה יישובים, היוותה גורם מרכזי בהכללת הנגב (ב 29 בנובמבר 1947) בתחום המדינה היהודית, משהחליטה עצרת האומות המאוחדות על חלוקת ארץ ישראל לשתי מדינות.

סיכום

האזור, כחלק מחבל הבשור, ידע תקופות של עליות ומורדות לאורך ההיסטוריה של התיישבות האדם במרחביו. בשטח נותרו שרידים ארכיאולוגיים והיסטוריים משמעותיים, בעיקר בתחום הנחלים ובאזורים הסמוכים אליהם.

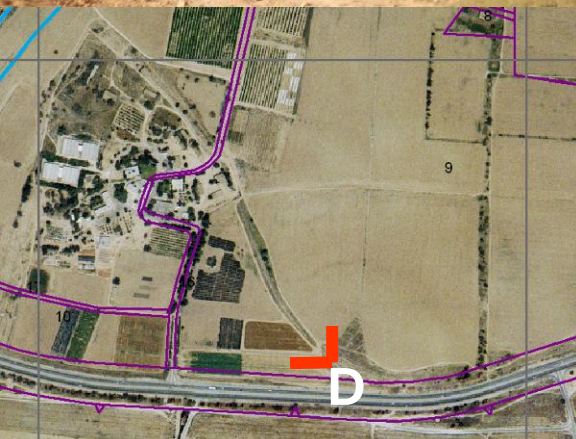
השרידים הקיימים נכחו ונטלו חלק בהתפתחויות התרבותיות ובמאורעות הגדולים שהתחוללו בשטח. המבנים הארכיאולוגיים וההיסטוריים מהתקופות הביזנטית, העות'מאנית, הבריטית וממלחמת העולם הראשונה, כמו גם מראשית ההתיישבות הציונית וממלחמת העצמאות, ביחד עם נתוני הטבע והנוף של האזור, מהיום היום חלק מהזהות, המורשת ומנוף-התרבות המיוחדים של החבל.

3.א.1. ביבליוגרפיה:

1. דן גזית, חבל הבשור, החברה להגנת הטבע, 1986.
2. מיכאל אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל : למן שיבת-ציון ועד ראשית הכיבוש הערבי בלוחית אחת-עשרה מפות, מוסד ביאליק, ירושלים, תשכ"ג – 1962, עמוד: 72, 84.
3. ריכב רובין, מאמר: הספר המדברי והאימפריה: הנגב וצפון אפריקה בתקופה הרומית ביזנטית, קתדרה 89, תשרי תשנ"ט, עמוד 63-82.
4. אריה איסר ויהודה גוברין, מאמר: שינויים אקלימיים ומדבור הנגב בסוף התקופה הביזנטית, קתדרה 61.
5. דן גזית, חיבור: האימפריה תוקעת יתד: בנייה ממלכתית עות'מאנית של מיבני-ציבור בצפון הנגב בתקופת עבדולחמיד השני, טרם הקמת באר שבע.
6. יוסף בן דוד, "הבדואים בנגב", מתוך הספר: יישוב הנגב, 1900-1960 : מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, בעריכת מרדכי נאור, הוצאת יד יצחק בן-צבי, 1985, עמוד: 84, 88-89.
7. אמנון גת, "שרידים ממלחמת העולם הראשונה לאורך נחל בשור (ואדי עזה) ובסביבתו", קתדרה 106.
8. פרופ' שלמה אטינגר, פרק "מסילות הברזל בישראל", המדריך לאינג'נר כרך בנאות א', עמ' 334, הטכניון, חיפה, אפריל 1955.
9. גדעון ביגר, מאמר: "הדרכים הבריטיות בנגב", יישוב הנגב, 1900-1960 : מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר עורך: מרדכי נאור, הוצאת יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1985 עמוד: 49-58.
10. נחל שקמה – אגן מרכזי, סקר, ניתוח והערכה של משאבי טבע, נוף ומורשת האדם, אורי רמון, הלל זוסמן, מימי רון ויואב פרלמן, תמוז תשס"ד – יולי 2004.
11. מיכה טלמון, מאמר: "ההתיישבות החקלאית בנגב, 1949-1959", יישוב הנגב, 1900-1960 : מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר עורך: מרדכי נאור, הוצאת: יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1985, עמוד: 149-150.
12. רות קרק, מאמר: "תנופת ההתיישבות בנגב בעשור שקדם לקום המדינה", יישוב הנגב, 1900-1960 : מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, עורך: מרדכי נאור, הוצאת: יד יצחק בן-צבי, ירושלים, 1985, עמוד: 72.

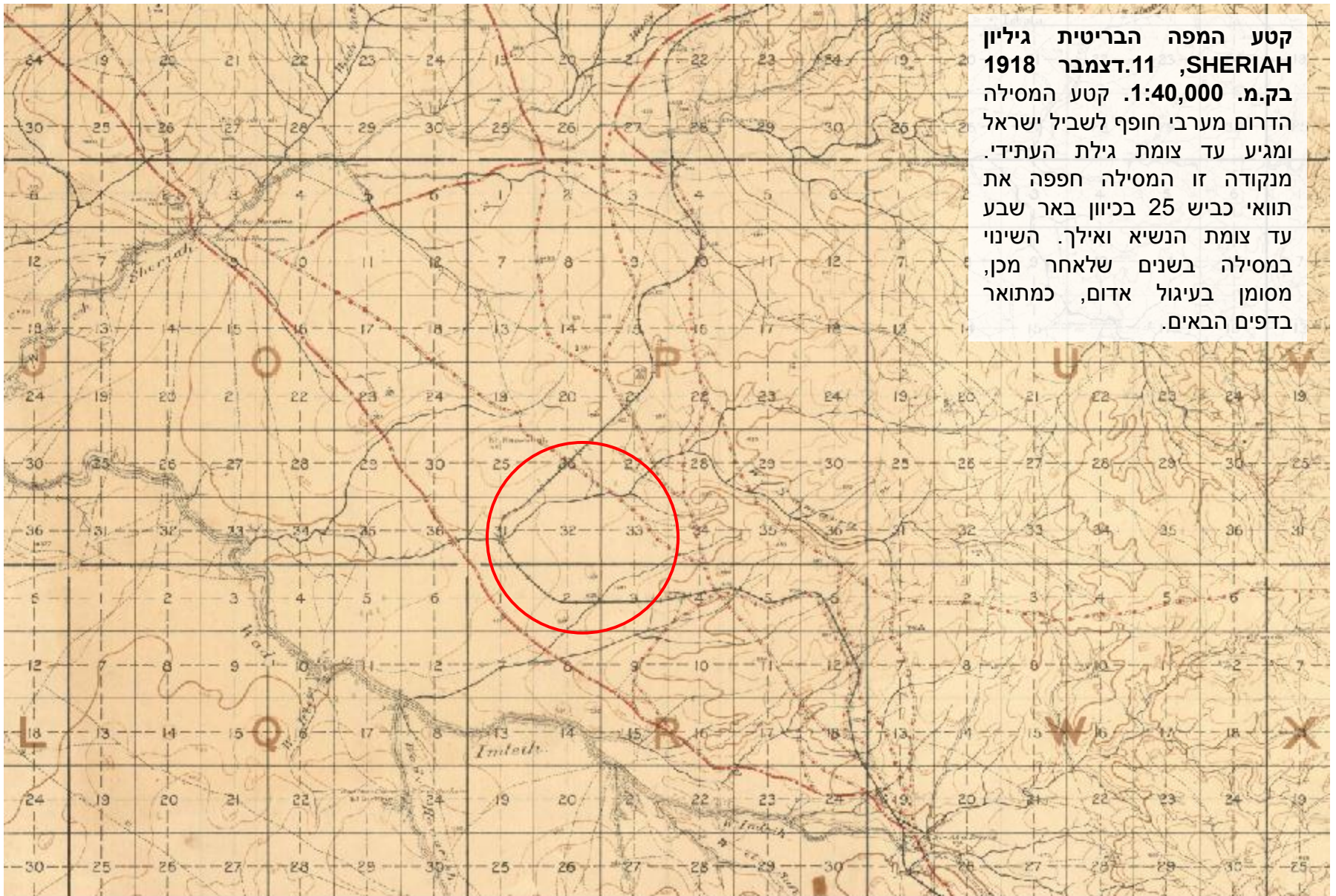
מבט D

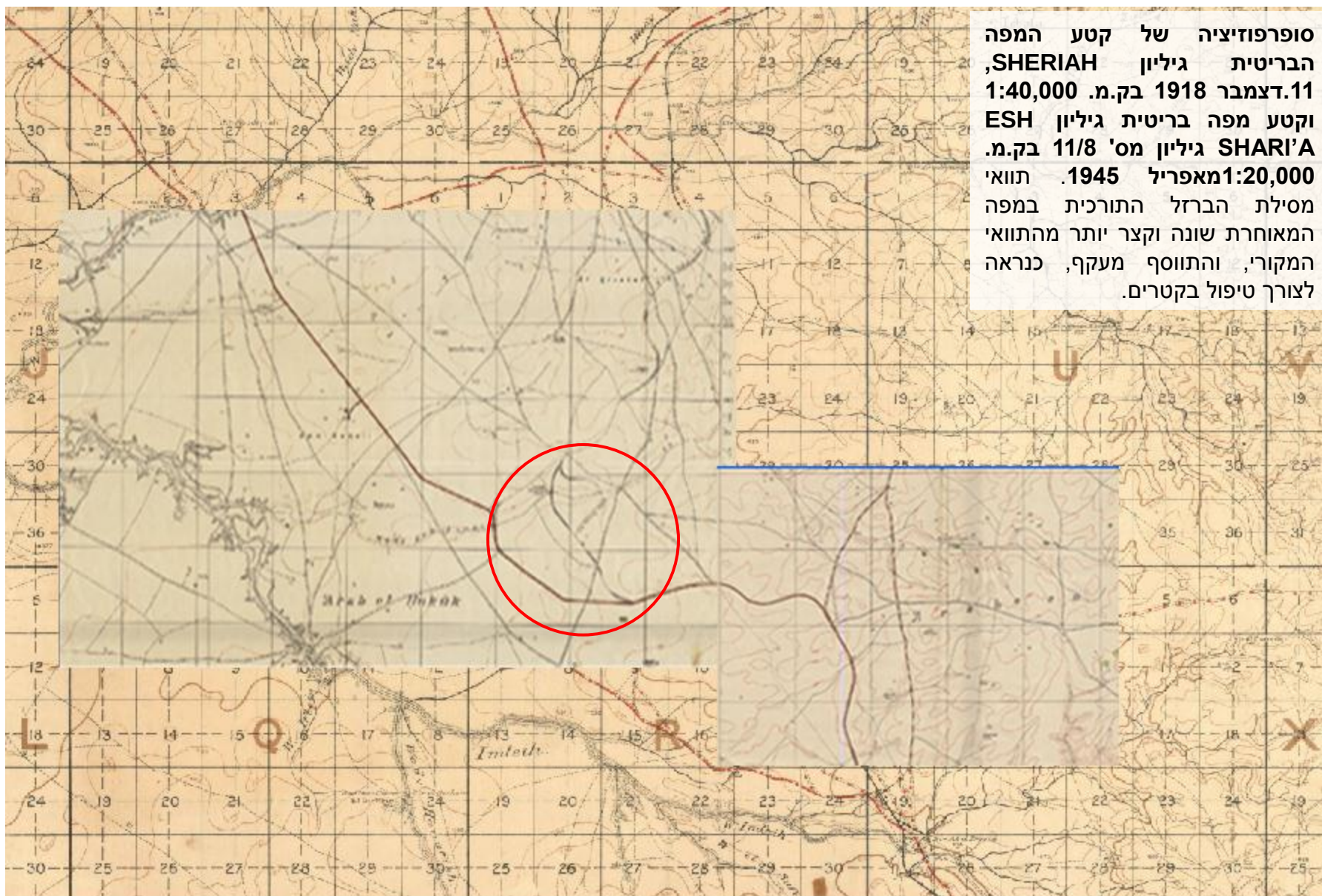

מבט D הסוללה כאלמנט בנוף צילום אוירה...

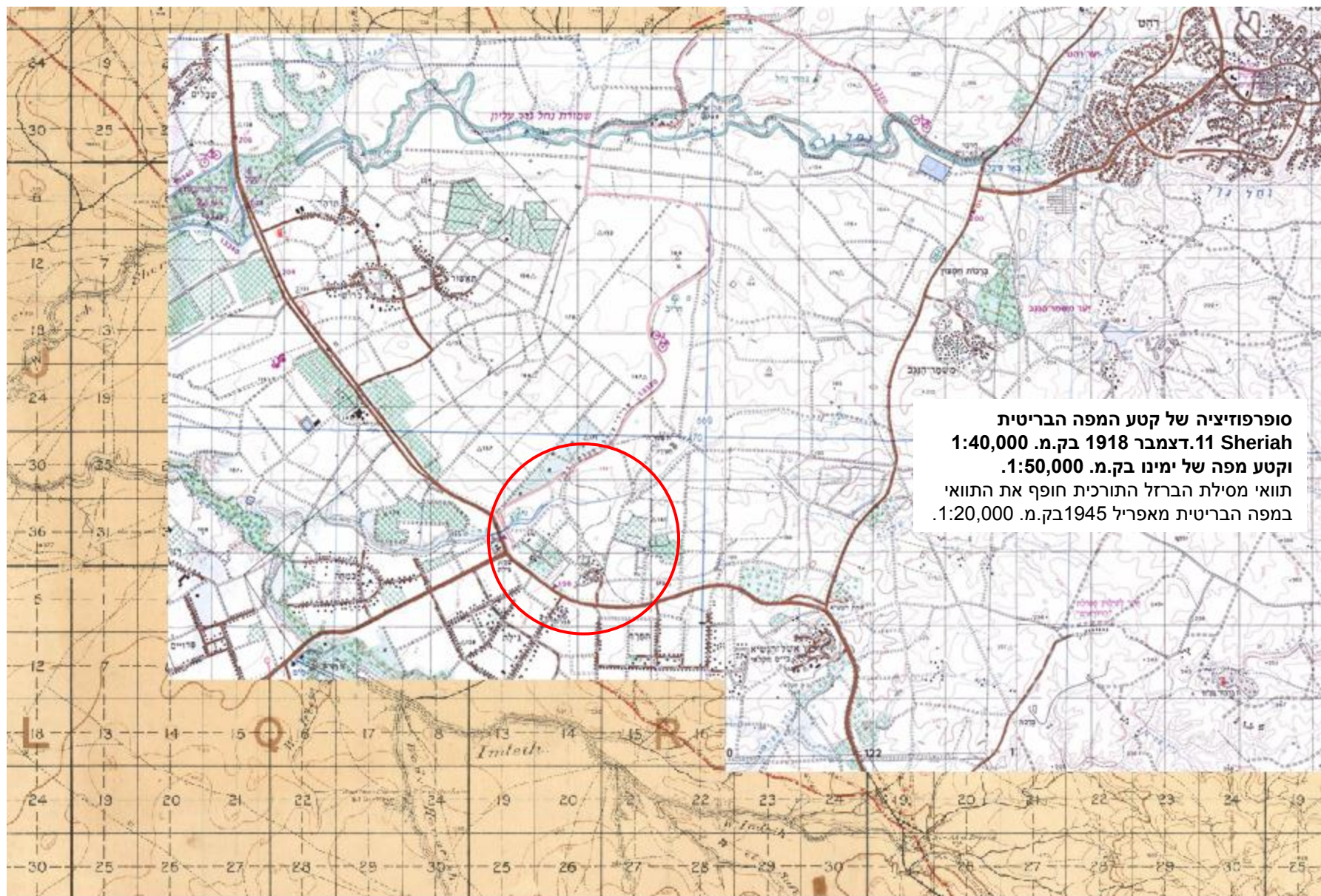
4.א.1. מפות היסטוריות, צילומי אויר והשוואתם

קטע המפה הבריטית גיליון
SHERIAH, 11.11.1918, בק.מ. 1:40,000. קטע המסילה
הדרום מערבי חופף לשביל ישראל
ומגיע עד צומת גילת העתידי.
מנקודה זו המסילה חפפה את
תוואי כביש 25 בכיוון באר שבע
עד צומת הנשיא ואילך. השינוי
במסילה בשנים שלאחר מכן,
מסומן בעיגול אדום, כמתואר
בדפים הבאים.

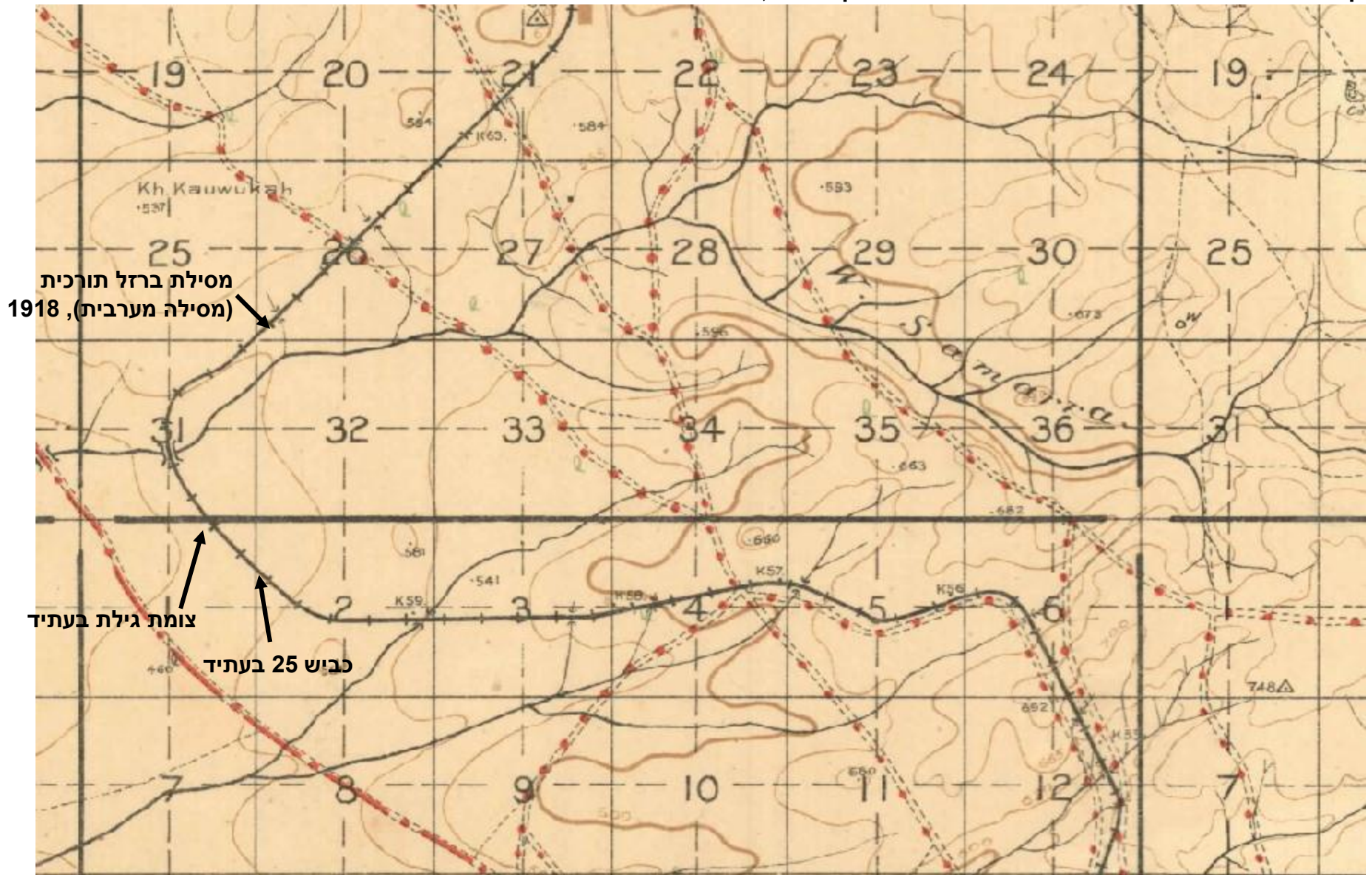

סופרפוזיציה של קטע המפה
הבריטית גיליון SHERIAH
11. דצמבר 1918 בק.מ. 1:40,000
וקטע מפה בריטית גיליון ESH
SHARI'A גיליון מס' 11/8 בק.מ.
1:20,000 מאפריל 1945. תוואי
מסילת הברזל התורכית במפה
המאוחרת שונה וקצר יותר מהתוואי
המקורי, והתווסף מעקף, כנראה
לצורך טיפול בקטרים.

סופרפוזיציה של קטע המפה הבריטית
 11. דצמבר 1918 בק.מ. 1:40,000
 וקטע מפה של ימינו בק.מ. 1:50,000
 תוואי מסילת הברזל התורכית חופף את התוואי
 במפה הבריטית מאפריל 1945 בק.מ. 1:20,000

קטע מהמפה הבריטית SHERIAH 11. דצמבר 1918 בק.מ. 1:40,000 ומסומנת בו מסילת הברזל התורכית

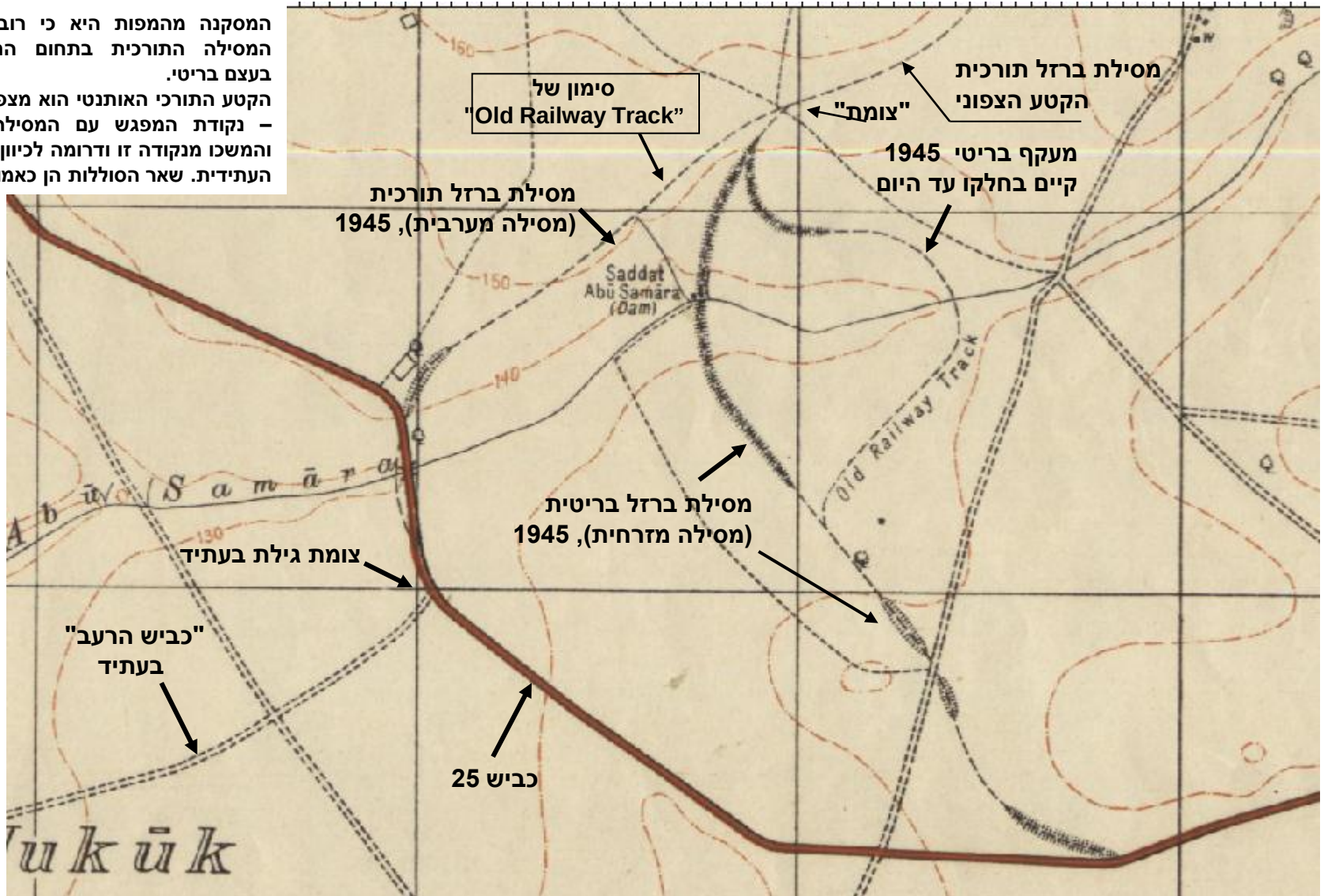
24
0 יארד 500 1000 2000 יארד
914.4 מ' = 1000 יארד

אלרם שחר אדריכלים ומתכנני ערים ELRAM SHAHAR ARCHITECTS & TOWN PLANNERS
רחוב יואל הנביא 5 תל אביב-יפו 62595 TEL AVIV-YAFO 5, YOEL HANAVI ST.
טל. 03-6040190 דוא"ל: elram@012.net.il email: 03-5444783 פקס. 07

קטע מוגדל של המפה הבריטית גיליון ESH SHARI'A מס' 11/8 בק.מ. 1:20,000 מאפריל 1945 עם שרידי תוואי המסילה שהיתה מסומנת כמסילה סטנדרטית קיימת במפה הבריטית SHERIAH 11 דצמבר 1918 בק.מ. 1:40,000

המסקנה מהמפות היא כי רובו של קטע המסילה התורכית בתחום התכנית הוא בעצם בריטי.

הקטע התורכי האוטנטי הוא מצפון ל"צומת" – נקודת המפגש עם המסילה הבריטית והמשכו מנקודה זו ודרומה לכיוון צומת גילת העתידית. שאר הסוללות הן כאמור בריטיות.

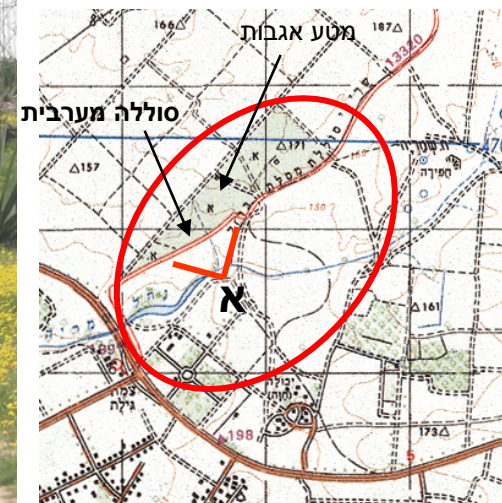

קטע סוללה תורכית אותנטית –
 הסוללה המערבית (תמונה למעלה).
 מעבר לסוללה מצד מערב משתרע
 מטע האגבות (ברקע תמונה
 משמאל).

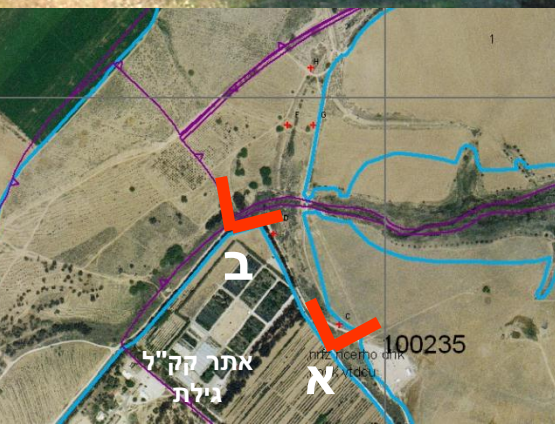

הסוללה "מתמזגת" עם
 פני הקרקע המישוריים.

הסוללה הבריטית "המזרחית"

הסוללה כפי שנצפית מדרך העפר המקבילה לגדר הצפון מזרחית של אתר קק"ל בגילת

אלרם שחר אדריכלים ומתכנני ערים
רחוב יואל הנביא 5 תל אביב-יפו 62595
ELRAM SHAHAR ARCHITECTS & TOWN PLANNERS
5, YOEL HANAVI ST. TEL AVIV-YAFO 62595
FAX. 03-5444783 .079 email: elram@012.net.il דוא"ל: TEL. 03-6040190 טל.

פירצה בסוללה עם קירות תמך מבטון
מבט מצד דרום מערב

א

פרט מוגדל

א

מבט פנורמי **א** מבט מצד מערב אל הפירצה בסוללה
הסוללה הבריטית "המזרחית"

"המעקף והפירצה". מבט מכיוון מערב למזרח

מבט מצפון על המעקף. מבט "ב" בדף הקודם

פרט הפריצה במעקף. מבט מצפון

סוללת רכבת ומעקף בריטיים: מבט מצד צפון-המשך מבט "ב" מדף

האורך המצטבר של קטעי הסוללה שהשתמרו בתחום התכנית הוא כ-2.5 ק"מ.
אורך האגף המזרחי של הסוללות כולל המעקף הוא כ-2 ק"מ, ושל הסוללה
המערבית - כ-0.5 ק"מ בסוללות יש מספר פרצות לאורכן ובקטעים מסוימים הן
נעלמו כליל.

פרט קיר תמך

קירות תמך מבטון בפירצה הגדולה

מבנה אבן – תמיכה לגשר/מעביר מים מתחת למסילה או חלק של סכר. במצב הרס.

עמוד בטון ופרט חלקי של יסודותיו

4.ב.1. הסיפור של מטע האגבות בנגב

המצפים שהוקמו בשנת 1943 בבית אשל, רביבים וגבולות היו למעשה תחנות ניסויים שמטרתיהן היו לבחון את תגובת השלטונות הבריטיים להתיישבות יהודית באזור אסור ולערוך ניסויים כתחומים שונים, כדי ללמוד מהם על התיישבות יהודית בנגב בקנה מידה רחב בעתיד. המצפים הוקמו במקומות השונים זה מזה בסוג הקרקע ובאקלים, כדי לבחון תנאי קרקע, אקלים, חקלאות ומים באורח שיטתי. אחד הניסויים שנערכו בבית אשל וגבולות היה בגידול צמחי האגבות.

צמח האגבה Agave הוא סוג ממשפחת הנרקיסיים, מונה כ-300 מינים, שלושה מהם משמשים לגידול מסחרי: אגבת סזל, a. sisalana - היא הנפוצה ביותר; אגבה מקסיקנית, fourcroydes ואגבה פיליפינית, cantala שלושתם משמשים לייצור סיבים. המוצא של מיני האגבה לסיבים הוא באזורים טרופיים וסובטרופיים צחיחים באמריקה. בקברים במקסיקו מצאו סיבי אגבה שגילם 8,000 שנה, ששימשו להכנת רשתות דיג וחבלים. מרכז הייצור הראשון היה במקסיקו, משם הגידול הועבר לדרום אמריקה (ברזיל), לאפריקה ולאסיה (הודו). אגבת הסזל היא צמח רב שנתי: העלים בשרניים, ארוכים (עד 2 מ') ומרובים, והם יוצרים שושנת עלים מסביב לגבעול קצר. כל עלה מסתיים בחוד דוקרני קשה. בשנה נוצרים כשנים עשר עלים.

לאחר 6-15 שנים, עולה במרכז השיח עמוד תפוח ארוך, נושא מכבד דמוי מברשת; הפרחים ירקרקים, רובם נושרים בלי ליצור פרי. במקומם נוצרים בתפוחת, כאלפיים זרעים, המצמיחים שורשים ועלים הם משמשים חומר ריבוי נוח או שנושרים ונתקעים בקרקע במטרה להיקלט. לאחר הפריחה הצמחים מתים. הסיבים מופקים מעלים בני 3-2 שנים. שיעורם בעלה כ-3% ומצמח יחיד מפיקים כ-5 ק"ג סיבים גלמיים, במשך חיי הצמח. איסוף העלים נעשה ידנית בעזרת סכין: הפרדת הסיבים היא מכנית, תוך גירוד ושטיפה במים. הסיבים קשים, ועיקר השימוש בהם הוא בייצור חבלים וחוטי אריזה זולים. הסזל דורש טמפרטורות גבוהות ואור רב. הוא עמיד ליובש, אך בהעדר רטיבות מספקת גדילתו נפסקת כמעט כליל. באזורים המועדפים לגידול מסחרי יורדים מעל ל-1,000 מ"מ גשם לשנה.

השתילים הובאו למצפים מתחנת ניסיונות ביריחו וממשלות קיבוץ עין חרוד וכבארה. ניסיונות להפיק סיבים מעלי צמחים בני 3 שנים ומעלה צלחו, ולאחר שנת 1949, יוסף וייץ, שהיה מנהל מחלקת היעור בקרן הקיימת, יזם הבאת שתילי אגבה מהמדינות בהן היא גדלה בכמות שתאפשר לפתח בנגב ענף כלכלי חדש ולספק תעסוקה ופרנסה במטעים ובמפעל לייצור סיבים, לעולים החדשים תושבי האזור.

במהלך הניסיונות לייבא את האגבות לארץ בכמות תעשייתית ממזרח אפריקה – קניה וטנגניקה, התברר כי אגודת מגדלי האגבה באותן מדינות אוסרת הוצאת השתילים לחו"ל, מחשש לתחרות. ביוני 1951 הובאו מקניה 40,000 שתילים תוך הבטחה כי הם ינטעו כגדרות ביטחון בגבולות המדינה. השתילים ניטעו בגילת והיו מטע האגבות הראשון.

בסוף שנת 1952 הובאו לארץ כמיליון שתילים מברזיל, במסווה של רהיטי עולים.

בסוף התהליך ניטעו כ-13,500-15,000 דונם בעיקר בשטחים שמסביב למשתלת גילת. בגילת נעשה גם ניסיון לגידולי-ביניים בין טורי האגבות (ירקות, תבואה).

מתוך ידיעה כי בשנה הרביעית לגידול האגבה ניתן יהיה להתחיל בהפקת סיבי הסזל, וייץ החל לעניין את ראשי המשק בחזונו ולחפש משקיעים להקמת המפעל. ביוני 1954 הוקמה חברת "אגבה בע"מ" בבעלות איש עסקים פרטי – משה מכנס ובניו. החברה התפרקה ב-1956 בלא שקידמה את הפרויקט. בסוף שנת 1957 נחתם הסכם בין הקק"ל לבין שלושה אנשי עסקים ממקסיקו. הוקמה חברת "איפקו" אשר 80% ממניותיה היו בבעלות החברה ו-20% בידי הקק"ל. מכונות הניפוף הוזמנו בגרמניה ועם הגעתן החלו בהקמת המפעל בשטח של כ-50 דונם בגילת. המפעל החל לפעול בשנת 1961. המפעל החל להפסיד כבר בשנת הראשונה. לאחר מו"מ בין השותפים הבעלות המלאה על המפעל הועברה לקק"ל בשנת 1963, שהמשיכה במאמציה לגייס יזם פרטי לנושא אך ללא הצלחה.

חברת איפקו סיפקה את כל תוצרתה למפעל היחיד בארץ שייצר חבלים – מפעלי ישראל לחבלים וטקסטילים בע"מ. אך איפקו לא יכלה לספק את כל צרכיו בחומרי גלם שאת יתרתם ייבא ממקסיקו ומאפריקה ועל רקע זה היו מעת לעת חיכוכים בין שתי החברות.

בעיות נוספות היו העונתיות בעבודת המפעל, שהיתה תלויה באספקת עלי האגבה, והתחרות במחיר מכירת הסיבים מול כוח העבודה הזול בדרום אפריקה ודרום אמריקה שייצרו אף הן סיבי סזל.

תוצר לוואי של הפקת הסיבים מהעלים היתה פסולת בשיעור של למעלה מ-90% מהעלים. נעשו ניסיונות לנצלה ולהפיק ממנה חומרים למטרות תעשייתיות שונות כגון: תאית לתעשיית הנייר, דונג, חומרים למזון לעופות, חומר גלם לייצור סטראיידים, תמרקים, ייצור מזרונים, קומפוסט, ליפות, גדרות בחניונים מעמודי התפוחת.

בינתיים חדרו לשוק החבלים חומרים סינטטיים, שהוזילו מאוד את ייצורו והדבר גרם לירידה חדה במחיר סיבי הסזל בעולם ולפער גדול בין עלויות הייצור של סזל לבין המחיר שתעשיית החבלים היו מוכנים לשלם עבורו.

לאחר מאמצים מצד הקק"ל לקבל מהמדינה הקלות במסים ואף סבסוד לתוצרת המפעל, התברר בשנת 1966 כי לא יהיה מנוס מסגירתו ומפיטורי 120 עובדיו. המפעל העסיק בימיו הטובים עד 200 עובדים מכל אזור הנגב הצפוני, בקטיף, בייצור ובתפעול.

מבני המפעל, ציודו, מכונות הייצור מגדל המים ובריכת השטיפה עומדים עד היום על מכונם באתר הקק"ל בגילת. מצבם הפיזי ירוד. המטעים הנרחבים של האגבות חוסלו למעט חלק קטן מצפון מערב לאתר. שם קיימים שרידי המרשימים של מטע האגבות המשתרעים על פני שטח של כ-450 דונם. עמודי התפוחת הגבוהים ושושנות העלים על פני הקרקע יוצרים מירקם מיוחד ומפתיע. המטע שבמקורו נעשה ידי האדם "חזר לטבע" והפך לחלק בלתי נפרד של הנוף. הצמחים מתרבים מעצמם ללא כל טיפול. המבנים על ציודם ושרידי המטע משוועים לשימור כמורשת נוף תרבות לדורות הבאים.

ביבליוגרפיה:

רות קרק, מאמר "תנופת ההתיישבות בנגב בעשור שקדם לקום המדינה", עורך: מרדכי נאור, יישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות נבחרות וחומר עזר, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1985, עמוד: 66, צביקה פלג, סוסיא, הקרן הקיימת הישראלית ופיתוח הנגב – פרשת האגבות, ארנון יצחק, החי והצומח של ארץ-ישראל: אנציקלופדיה שימושית מאוירת – כרך 12 – צמחים ובעלי-חיים במשק האדם, ישראל. משרד הבטחון. ההוצאה לאור, רעננה, 1988, עמוד: 33, דן גזית, חבלים ופלו לי (מטעי האגבות ומפעל חוטי הסזל בגילת), שיחה עם יעקב חייט, עובד קק"ל בפנסיה ומנהל המפעל בעבר.

4.ב.2. צילומים היסטוריים ועדכניים

צילומים היסטוריים

צילומים עדכניים

גידול אגבות בחוות גילת, 1963. התמונה מאתר
<http://www.boker.org.il/meida/negev/agrmaim/agri/meshek.htm>

תמונה מתוך "ישוב הנגב, 1900-1960: מקורות, סיכומים, פרשיות
 נבחרות חומר נדיר", עורך: מרדכי יואל, הוצאת יד יצחק בן-צבי,
 ירושלים, 1985, עמוד: 154

מבט "א" מצד צפון מערב על הגדה הדרומית של נחל שמריה

1.ג.4. הסיפור של מד הספיקה

תחנה הידרומטרית, הוקמה בשנת 1984 ע"י התחנה לחקר הסחף, האגף לשימור קרקע וניקוז במשרד החקלאות. התחנה לחקר הסחף חוקרת אגני ניקוז קטנים בשטח של עד עשרות קמ"ר, לצרכי מחקר יישומי. הנתונים המתקבלים ממנו משמשים רשויות מקומיות, הקק"ל, מע"צ וכיו"ב (בשונה מהשירות ההידרולוגי, שעוסק במדידת אגני ניקוז גדולים של שטח של מאות קמ"ר (כגון נחל ההערבה, נחל פארן וכיו").

תחנה זו לא נמנתה בין החשובות שבתחנות המדידה, ונתונה נאספו לצורך בסיס נתונים. היא מדדה מפלסי מים במשך עונות החורף, ואספה נתונים לגבי זרימות רגילות או אירועים שטפוניים. מכשיר המדידה היה מעין שעון אנלוגי, שמוקם בתוך ארונות מתכת בראש הפיר (העמוד). המכשיר היה מחובר בסרט אלומיניום אל מצוף בתחתית העמוד. המים בנחל היו חודרים דרך חורים בעמוד והמצוף היה עולה או יורד בהתאם למפלס פני המים. הנתונים היו נרשמים ע"ג סרט נייר. התחנה מדדה שטח אגן ניקוז של 27.4 קמ"ר. אורך האפיק הראשי – 12 ק"מ. ספיקה מירבית שנמדדה היתה 33 מ"ק בשניה בתאריך 23.3.1991. מיקום התחנה נבחר בקטע הנחל שהוא ישר יחסית, ללא פיתולים, ללא בולדרים ועם חתך אורך מתון ואחיד יחסית, כך שהמכשיר מדד זרימה רגועה ובלתי מופרעת ע"י מערבולות וכיו"ב. היום מתבצעת מדידה במעלה הנחל (בנ"צ 169986/584717) באמצעות מכשיר דיגיטלי, הקטן בממדיה בהרבה מהמכשיר האנלוגי והמייתר את השימוש בקונסטרוקציה מתכתית כדוגמת התחנה הקיימת שבעצמה מפריעה במקצת לזרימה.

התחנה אינה פועלת משנת 1999 מחוסר תקציב. היא גם לא תהיה בשימוש בעתיד, ובכל מקרה לא ייעשה שימוש בקונסטרוקציה הקיימת. אנשי התחנה לחקר הסחף סבורים כי מבחינה בטיחותית נכון יהיה לפנותה מנחל שמריה ולא לשמרה.

מקור המידע: שיחה עם יוסי בר, גיאוגרף בתחנה לחקר הסחף.

פרט: הגישרון נשען
על עמוד המיתקן.
ארונית המתכת מותקנת
בראש העמוד

ארונית למונה, בראש הפיר

המכשיר האנלוגי בתוך ארונית.
צולם במתקן דומה

התמונה מיוסי בר, התחנה לחקר הסחף

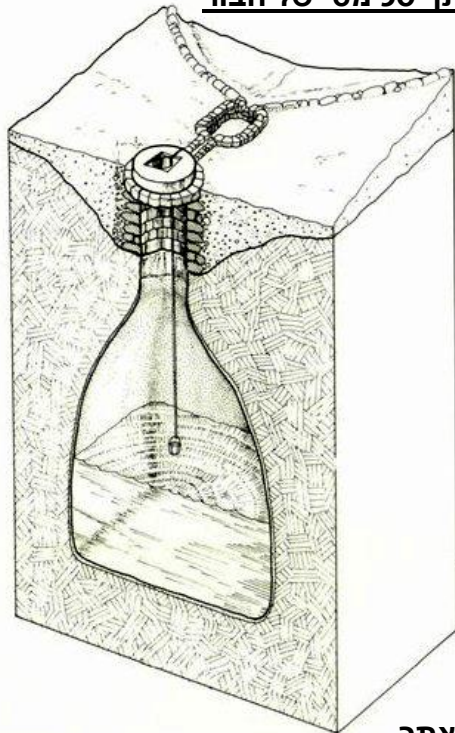

4.ג.3. פרטי קונסטרוקציית המתכת של הגישרון

**מבט על המיתקן
מצד צפון מערב**

צילום אוויר של האתר

1.ד.1. הסיפור של הבורות והגבים

בתקופה הביזנטית ניצלו את משטחי הסלע בבסיס הערוץ של הנחל בשני אופנים: לחציבת אבנים ולאגירת מי נגר עילי בעונת החורף בבורות וגבים חצובים תוך הסטת הזרימות על-ידי תיעול חצוב ובנוי.

המערכת באתר מס' 4 נחל כוללת שני בורות מים וגבים שנחצבו בסלע. הבורות חצובים בתוך שכבות הסלע בצורה אנכית. בדרך כלל הסלע שבו הבורות נחצבו, מורכב משכבות קרטון שהוא פריך וקל לחציבה מצד אחד, ואטום כאשר הוא בא במגע עם מים. לבורות צורת פעמון, רחב בתחתיתו וצר עלפי מעלה, כרוחב גוף החוצב. בקצה העליון קיים פתח ששימש לשאיבה מהבור. הזנת המים נעשתה מהצד באמצעות צינורות או פתחים שהיו מקובעים בצד הבור. מי הגשם שזרמו בואדי התנקזו אל הפתחים באמצעות תעלות בנויות וחצובות בסלע אל אגן שיקוע ומשם אל הבור. חוליית אבן גיר קשה היתה מונחת על פתח הבור כדי להגן על המים מפני נפילה של בעל חיים או אדם ומפני זיהום. לעיתים החוליה נבנתה מאבן מונוליטית אחת שנחצבה מהסלע, ולעיתים ממספר אבנים מסותות, כדוגמת הבור המתואר באתר מספר 5 להלן.

מתחת לחוליית הבור בנוי צוואר הבור לעומק של מספר מטרים. לעתים הבנייה נעשתה באבני גוויל ולעתים באבנים מסותות ובבנייה יותר טובה ומדויקת. מתחת לחלק הבנוי, צוואר הבור נמשך בחציבה בתוך שכנת הסלע המשמשת כתקרה לבור המים, ורק אחרי מטרים אחדים החציבה מתרחבת אל חלל האגירה העיקרי של הבור.

בתקופות היובש נהגו לרדת לתחתית הבור ולנקותו מסחופת שחדרה לתוכו. בשנות ה-50, לאחר הקמת מושבי "כביש הרעב", התושבים החדשים קיבלו מהסוכנות עדרי-צאן והם נהגו להשקות אותם מבורות אלה, לאחר שניקו את הבורות ובנו על פתחיהם בסיס בטון שלתוכו יצקו וקיבעו מסגרת ברזל העשויה מזויתנים, ודלתות או סורגים הניתנים לנעילה. הסגירה נעשתה כדי למנוע את מי הבור מהבדואים. במאמר מוסגר יצוין, כי אחרי 1967, כשמחיר בשר הכבשים צנח פלאים עקב פתיחת הגדה ליבוא, המושבניקים מסרו את עדריהם לבדואים כדי שיוציאו אותם למרעה, תמורת סכום סמלי קבוע (יחד עם המפתחות למנעולי הבורות...). רק בשנות ה-90 חוסל עניין הבדווים והמרעה הפיראטי בלחצי המינהל לאחר שהללו החלו לבנות פחונים וצריפים בשולי המושב במקום האוהלים.

על פני השטח רואים את פי הבורות, חוליות הבטון הסגורות בסורגי ברזל, ובסמוך לבורות המים רואים את התעלות הבנויות והחצובות, שאספו וניתבו את המים אל הבורות. בסמוך לבורות חצובים הגבים, ששימשו אף הם לקליטת מי שטפונות הנחל. גם את הגבים היה צורך לנקות ולחדש לאחר שסחף היה סותם אותם.

הבורות והגבים נמצאים במקום בו הערוץ מתרחב ומגיע לכ-350 מ'. זרימת המים מואטת, המים "נרגעים", נוצרת מען בריכה, הסחף שוקע בחלקו ונוח יותר לכוון ולהסיט את הזרימה באמצעות התעלות אל הבורות והגבים ולמלאם.

מערכת מים זו מדגימה את אחת השיטות שבה התגברו תושבי האזור בתקופה הביזנטית על בעיית המחסור במים. כיום המערכת מהווה חלק בלתי נפרד מנוף הנחל, אשר בתוכו הוצבו גם פסלי עיזים ממתכת כתזכורת לתרבות העבר.

בבליוגרפיה:

ריכב רובין. "מקורות המים של יישובי הנגב בתקופה הנבטית, הרומית והביזנטית", אמות המים הקדומות בארץ - ישראל : קובץ מחקרים, עורכים: דוד עמית, יזהר הירשפלד ויוסף פטריך, הוצאת יד יצחק בן צבי, ירושלים, 1989, עמוד: 315-313
דן גזית

גב
בור חצוב בסלע

3.ד.4. צילומים מיתקני מים
תעלה בנויה בסלע

תעלה חצובה בסלע להולכת
המים אל הבור

חוליית בטון עם סורג ברזל

פתח לכניסת מים

דפנות הבור בנויות באבן ופנים הבור מטוייח בטיח הידראולי לאיטום ומניעת חלחול המים החוצה. קוטר הבור כ-3-4 מ' ועומקו עד 5 מ'. צורת הבור היא גלילית. בשיטת בורות זו היתה עדיפות למספר גדול של בורות קטנים על פני מספר מצומצם של בורות גדולים, כך שבהזדהם בור אחד, כמות המים שתאבד לא תהיה גדולה.

נוף תרבות, בשונה מנוף טבעי, הוא נוף שמתקיים בו שילוב של טבע ומעשה ידי אדם, או נוף המהווה מקור להשראה וזיכרון עבור האדם.

ההנחיות ליישום האמנה למורשת עולמית משנת 1999 כללו הנחיות לשימור נופי תרבות ולהגנתם. בעדכון להנחיות משנת 2005 הוגדרו שלוש קטגוריות למיון נופי תרבות:

1. **נוף מעוצב**, הוא נוף שתוכנן ונוצר ע"י האדם מתוך כוונה.
2. **נוף המייצג תרבות, מסורת ואורחות חיים שהתפתח באופן אורגני** לאורך זמן תוך אינטראקציה עם סביבתו הטבעית ובתגובה לה ותוך השתלבות בסביבה הטבעית שבתוכה נוצר. נוף זה נחלק לשתי קטגוריות:
 - א. **נוף אורגני מתמשך**: הוא נוף שממשיך להתפתח ויש לו תפקיד חברתי פעיל שקשור לדרך חיים מסורתית בהווה.
 - ב. **שרידי נוף אורגני**: הוא נוף שתהליך התפתחותו הסתיים בזמן כלשהו בעבר, באופן פתאומי או בהדרגה, אך המאפיינים היחודיים שלו עדיין גלויים לעין.
 - ג. הקטגוריה השלישית מגדירה **נוף תרבות אסוציאטיבי**, שבה לנוף הטבעי יש תפקיד ומשמעות במסורות רוחניות ולא חומריות.

נוף התרבות הנסקר במסמך תיעוד מקדים זה, נכלל בקטגוריה של "שרידי נוף אורגני".

אם נשאל מצ'רטר בורה האוסטרלי משנת 1999 קריטריונים העשויים להתאים לענינו, האתרים כאן מהווים:

- I. נוף היסטורי שמייצג אורחות חיים שעברו מן העולם. נוף שמבטא הישגים וחדשנות טכנולוגית מרשימה לתקופתה, והוא כולל את מערכות המים לחקלאות ולאדם, התעלות, הסכרים והגבים להשקיה ואגירה מהתקופות השונות ובעיקר מהתקופה הביזנטית. מערכות אלה נוצרו בידי האדם תוך אינטראקציה עם הסביבה הטבעית הקשה והמחסור במים והשתלבו בסביבה באופן אורגני. השרידים של מערכות אלה, המשקפים אורחות חיים ומסורות של מספר תרבויות, פזורים בשטח ומהווים היום חלק בלתי נפרד מהסביבה הטבעית.
- II. נוף, שמייצג אירועים היסטוריים גדולים שהתרחשו במרחביו. האזור היה בכל התקופות שטח בעל חשיבות צבאית ואסטרטגית. מיקומו על דרכים מרכזיות היקנה לו חשיבות גדולה בשליטה הצבאית על הנגב. הוא שימש כשדה קרב בכל המלחמות על השליטה באזור, שנערכו בארץ לאורך ההיסטוריה לרבות בזמננו ובתקופה של הקמת המדינה. התוצרים הנופיים-תרבותיים הבולטים ביותר שנתרו בשטח בהקשר זה הם סוללות הרכבת והגשרים התורכים והבריטיים מתקופת מלחמת העולם הראשונה. שרידי סוללות המסילות נמתחות לאורך קילומטרים רבים במרחבי הנוף הפתוח ובמקטעים ארוכים דיים כדי לייצג את המאפיינים שאותם הוא נבחר להמחיש והן מתמזגות בנוף הפתוח ומספרות את סיפורן ללא מילים.
- III. נוף, שמייצג תרבות ואורחות חיים, שהתפתח באופן אורגני, אומנם תוך תקופה קצרה ביותר במונחים היסטוריים ובכלל, כתוצאה מיזומה כלכלית ומינהלית, והשתלבו בסביבה הטבעית שבתוכה הוא נוצר, והכוונה היא למטע האגבות. המטע איננו מטופל היום, אך הוא נקלט בשטח היטב, נטמע בו ומתחדש מעצמו באורח טבעי לחלוטין, ללא התערבות האדם. הוא משתרע על פני שטח רחב מספיק, כדי להוות יחידה נופית בעלת מירקם מיוחד ונוכחות משמעותית באזור, זאת בנוסף לערכים הגלומים בו כמייצג פרק על רצף תולדות ההתיישבות היהודית באזור.

בהתייחס לעבר העשיר אשר שרידיו פזורים על פני מרחביו, ניתן לומר על נוף התרבות הנסקר כאן שהוא:

- I. נוף בעל חשיבות היסטורית מקומית ולאומית,
- II. נוף בעל פוטנציאל חינוכי ומחקרי להכרת מורשת התרבות הישראלית.
- III. נוף בעל ערך חברתי וכבעל מטען רגשי וסמלי עבור תושבי האזור שחיו בו ועבור הלוחמים על הקמת המדינה או צאצאיהם.
- IV. ערך אדריכלי למבני הבורות ומערכות המים כמייצגים אותנטיים של טכנולוגיית ומסורת בניה שעברה מן העולם, שמצידם מעשרים את הנוף הטבעי שבו הם משובצים ולכן גם ערך נופי עקב השתלבותם בסביבה.

6. תכנית 470/03/7 יער שמריה-רנן

המלצות והנחיות לשימור

רשימת האתרים לשימור	קואורדינטות	אתר עתיקות מוכרז	יעוד הקרקע עפ"י התכנית	תא שטח
1. סוללת רכבת תורכית	167823/583933	-	אדם קיים, יער טבעי לשימור	יק 58, חש 60
2. מטע אגבות	167665/584167	-	יער נטע אדם קיים	יק 58
3. מד ספיקה	165200/583100	-	שטח חקלאי	
4. גבי שמריה	164128/583415	v	יער נטע אדם קיים	יק 59
5. בור מים	163305/584340	-	יער נטע אדם קיים	יק 59

אתר מס' 1. סוללת רכבת תורכית, ואתר מס' 2. מטע אגבות,

סוללת הרכבת היא שריד ממסילת הברזל האסטרטגית שהתורכים בנו מטול כרם לבאר שבע, כחלק מהמאמץ המלחמתי במלחמת העולם הראשונה. מטע האגבות הוא שריד חי ממטעים נרחבים שניטעו באזור בשנות החמישים ותחילת שנות השישים של המאה הקודמת למטרת הקמת ענף תעשייתי חדש בארץ - ייצור חבלים מעלי אגבות.

שני האתרים סמוכים זה לזה ומהווים ביחד יחידת נוף. מומלץ:

- לכללם בתחום משותף של שטח לשימור נופי.
- סוללות הרכבת יישמרו ללא שינוי בתוואי ובתכנית.
- רוחב התוואי מורכב מרוחב ראש הסוללה (או של הרצועה השקועה הנמוכה ביותר במקרה של חפיר) פלוס הריטל האופקי של המדרונות, ועוד 5.0 מ' מכל צד. במקרה של סוללה הנמצאת פחות או יותר בגובה הקרקע הטבעית שבצידה – התוואי יהיה 8.0 מ' מציר המסילה לאותו צד ולא פחות מ-16.0 מ' בסך הכל.
- בתחום התוואי לא יותרו שום פעולות לרבות עבודות עפר ושינוי פני הקרקע הקיימת, למעט פעולות של ייצוב, שימור, שיקום ושיחזור הסוללות והמבנים ההיסטוריים הקיימים בתוואי.
- בראש הסוללה תותר תנועת מטיילים ובצידי התוואי תותר התוויית דרך למטיילים. בראש הסוללה, במקומות תלולים, תותר התקנת אמצעי בטיחות לקליטת קהל.
- בשאר השטח לשימור נופי יותרו פעולות מימשק הנדרשות לשמירה ואחזקה של השטח. תותר הצבת שלטי הסבר והכוונה וכן ספסלים ושלחנות למטיילים למעט בתא השטח של מטע האגבות.

אתר מס' 3. מד ספיקה

מד הספיקה הוקם ב-1984 ע"י התחנה לחקר הסחף כתחנה הידרומטרית עם מונה אנלוגי שאסף ורשם נתוני זרימה בחל למטרת מחקר יישומי. המתקן אינו פעיל משנת 1999. מומלץ:

- לסמן את המתקן כמבנה לשימור בתחום שטח לשימור נופי.
- לא תותר הריסת המתקן.
- יותרו ייצוב, שיקום ותחזוקה הקונסטרוקציה הקיימת, בתאום עם התחנה לחקר הסחף.
- בתחום השטח לשימור נופי לא יותרו עבודות עפר ושינוי פני הקרקע הקיימת, למעט פעולות מימשק הנדרשות לשמירה ואחזקה של השטח, וכן הצבת שלטי הסבר.

אתר מס' 4, גבי שמריה

המערכת באתר כוללת שני בורות מים וגבים החצובים בסלע. בתקופה הביזנטית הם שימשו לחציבת אבנים ולאגירת מי נגר עילי תוך הסתת הזרימות ע"י תיעול חצוב ובנוי. לבורות המים חוליות מבטון ושכבות ברזל מימי המנדט.

האתר הוא אתר עתיקות מוכרז. הוא מהווה גם אתר עתיקות/היסטורי לשימור וחל עליו חוק העתיקות התשל"ח-1978. מומלץ:

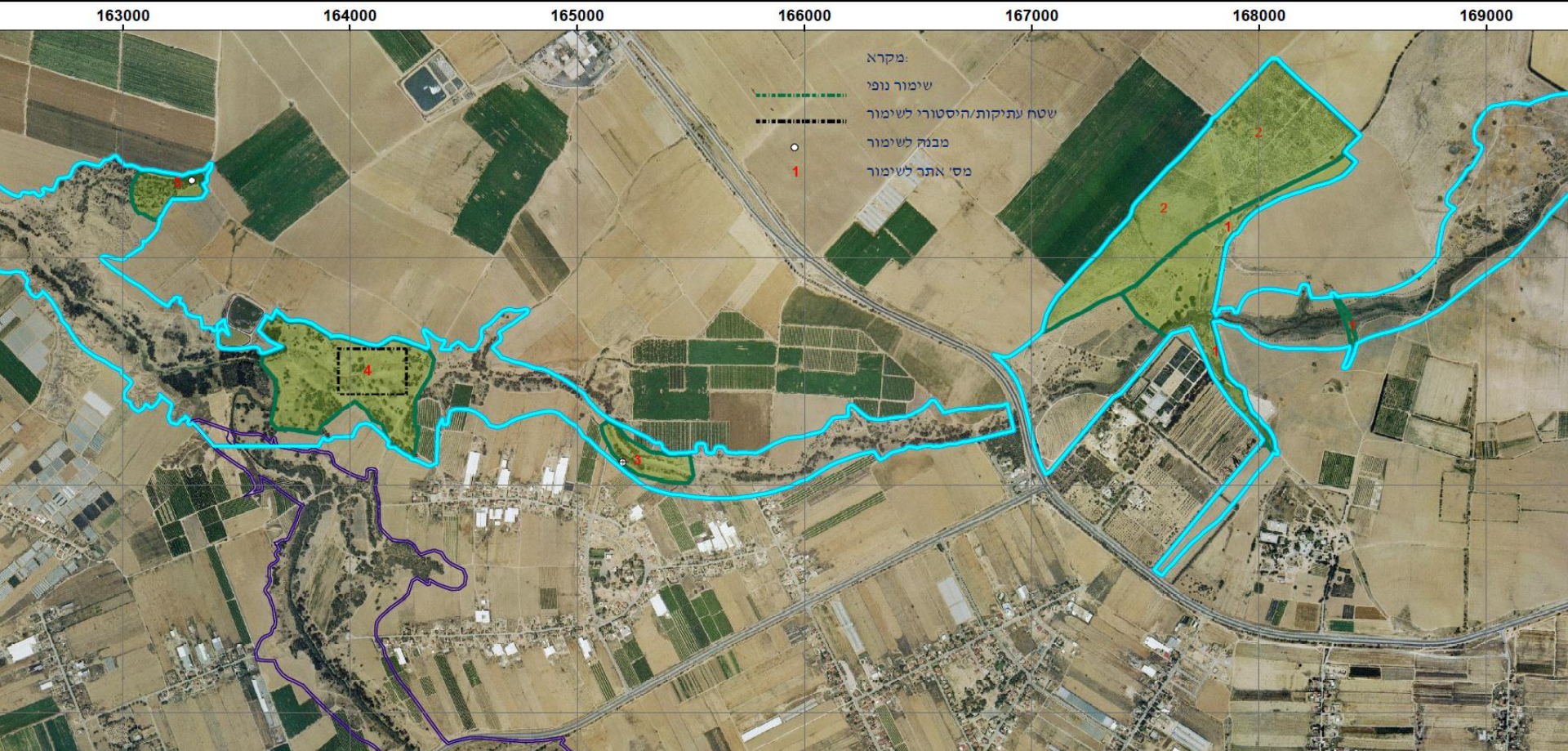
- בתחום אתר עתיקות/היסטורי לשימור יותרו פעולות שימור, שיקום ושיחזור בורות המים, הגבים ותעלות המים ההיסטוריות.
- השטח סביבו יהיה שטח לשימור נופי.
- בשטח לשימור נופי לא יותרו עבודות עפר ושינוי פני הקרקע הקיימת.
- יותרו פעולות מימשק הנדרשות לשמירה ואחזקה של השטח והצבת שלטי הסבר והכוונה.

אתר מס' 5, בור מים

בור מים גלילי עם דפנות בניוית אבן ומטוייחות מבפנים מהתקופה הביזנטית. חלקו הקוני העליון הבנוי אבן נחשף. לבור חוליה עליונה ואגן שיקוע עפ פתחי כניסת מים מבטון מהתקופה הבריטית. מומלץ:

- המבנה הוא מבנה לשימור בתחום שטח לשימור נופי.
- לא יותרו הריסת המבנה או שינויים בו.
- יותרו עבודות ייצוב, שימור, שיקום, שיחזור ותחזוקה במבנה תוך שימוש בחומרים ובטכנולוגיה המסורתית ששימשו לבנייתו.
- בתחום השטח לשימור נופי לא יותרו עבודות עפר ושינוי פני הקרקע הקיימת, למעט פעולות מימשק הנדרשות לשמירה ואחזקה של השטח, וכן הצבת שלטי הסבר.

סימון האתרים לשימור על רקע אורתופוטו

7. פרטי עורך התיעוד

אלרם שחר אדריכל ומתכנן ערים
השכלה:

מוסמך הטכניון – מכון טכנולוגי לישראל B.Sc בארכיטקטורה ובינוי ערים 1973.
סיום לימודים בטכניון לתואר M.Sc בארכיטקטורה התמחות בשימור מבנים ואתרים 2009.
רישיון מס' 12755

ניסיון מקצועי:

בעל משרד אדריכלים ומתכנני ערים משנת 1980.
ניסיון רב בהכנת תכניות מתאר, תכניות מפורטות ותכניות בינוי וכן בתכנון מבנים מסוגים
ובהיקפים שונים, בתכנון פיתוח שטח ונוף, ביעוץ אדריכלי ובניהול צוותי מתכננים ויועצים
במגוון פרויקטים.
לקוחות: רשויות מקומיות, משרדי ממשלה, מוסדות ממלכתיים וגורמים פרטיים.

נסיון בשימור (2008-2011):

ביצוע עבודות בשימור חומה עתיקה (משנת 1220) בקוסי, צרפת ובשימור מבנה פרסי
הלניסטי בתל דור.
תכנון תוספת למבנה מסוף התקופה העותומנית ותחילת המנדט הבריטי ליד משמר דוד
הכנת תיק תיעוד מלא לבנין לשימור ברחוב רות 4 בתל אביב, כולל מחקר ביוגרפי על
המתכנן, ממקורות בארץ ובחו"ל.
תיעוד מקדים למבנה היסטורי בגבעת החרובים ביער חולדה.

נוספים לאלה שניתנו בגוף העבודה

ספרית המחלקה לגיאוגרפיה, אוניברסיטת תל אביב
המחלקה למפות היסטוריות, המרכז למיפוי ישראל, תל אביב
"נופי תרבות בישראל", אביעד שר שלום, ד"ר עירית עמית כהן, ד"ר אבי ששון,
אדר' רפי רייש, יובל פלד; ביוזמת רט"ג, הועד הישראלי לאונסק"ו, קרן ברכה
מידע מאריה רוכמן-הלפרין ע' ראש ענף ארכיון ברשות העתיקות

אתר רשות העתיקות באינטרנט

שיחה וסיור עם יעקב חייט מנהל מפעל האגבות בעבר.

שיחות וסיור בשטח עם הארכיאולוג דן גזית. לדן מוקדשת כאן תודה מיוחדת
על המידע המועיל שמסר לי ועל יציאתו עימי לשטח גם בגשם ובבוץ...

התצלומים בעבודה זו צולמו על ידי אלרם שחר, אלא אם כן צוין אחרת